

उपनिषत्संग्रहः

काठकोपनिषत्

टीकाप्राकृतार्थसहिता

अस्य ग्रन्थस्य द्वितीयोऽध्यायः

शमदमादिसंपत्तिमतां अधिकारिणां परब्रह्मज्ञानावाप्त्यर्थं

रामचंद्रसूनुव्यंकटेशशर्मणा संस्कृतः

पुण्याख्यपत्तने

बुधवारवीथ्यां ज्ञानचक्षुमुद्रणालये मुद्रितः

शाकाब्दाः १८०८.

[सर्वप्रकारकं स्वामित्वं स्वहस्ते स्थापितं]

मौल्यं द्वादशाणकाः

उपनिषत्संग्रह.

काठकोपनिषत्.

अध्याय २.

संस्कृत टीका व मराठी अर्थ व समजुतीच्या टिपा ह्यांसहित.

हा ग्रंथ

शांति, इंद्रियनिग्रह, वैराग्य इत्यादि गुणांनी संपन्न अशा अधिकारी
जनांस परमेश्वराचें ज्ञान मिळण्याकरितां

व्यंकटराव रामचंद्र

ह्यांनी तयार केला तो

पुणें, बुधवार पेंठ येथें,

ज्ञानचक्षु छापखान्यांत छापिला.

शके १८०८

[सर्व हक्क राखून ठेविले आहेत.]

किंमत बारा आणे.

उपोद्घात.

मृत्यु हा सर्व भयांचा राजा आहे. त्याचें स्वरूप फार अक्राळ-विक्राळ असून त्याला मृत्युलोकचा कोणताही प्राणी आड येऊं शकत नाही. त्याचें स्वरूप इतकें भयंकर आहे कीं, जेव्हां तें प्राण्यांच्या दृष्टीस पडूं लागतें तेव्हां मोठ्या धैर्यवानाचेंही धैर्य खचतें. येवढेंच नाही, परंतु त्याचे हातपाय लुले पडतात व बोवडीच वळून जाते. पहा कीं, पटकीचे दिवसांत कोणाला ढाळ किंवा ओकारी झाली, किंवा पोटांत नुसतें गुरगुरलें, अथवा कुटकुटलें, तर त्याचे लागलीच हातपाय गळतात व भीतीनेच तो अर्धाभेलासा होतो ! कित्येक तर नुसते भीतीमुळेच विकार होऊन मरतात ! तसेंच, ज्याला सरकार फांशीची किंवा दुसरे प्रकारें मरणाची शिक्षा देतें, तो शिक्षा झाल्या वेळेपासून फांस घेऊन फळीवरून खाली पडेपर्यंत किंवा दुसरे प्रकारें मरेपर्यंत अगदीं प्रेतवत् असतो. मृत्यूची नुसती छाया पडूं लागली असतां तोंडचें पाणी पळून प्राणी अगदीं सुकून जातो. येवढेंच नाही, तर ज्यावर असा प्रसंग गुदरतो त्याचे जे आप्त व इष्टमित्र असतील त्यांचीही त्याच्या काळजीनें बहुतेक अंशीं अशीच दशा उडते !

मृत्यु हा सर्वांस अतिशय अप्रिय व क्लेशकर आहे असें वर सांगितलें. तथापि, कित्येक प्रसंगां कांहीं मनुष्यांना कांहीं संकटें मृत्यूपेक्षां अधिक वाईट आहेत असें वाटून, तीं संकटें टाळण्याकरितां ते मृत्यूचा स्वीकार करितात. कांहीं प्रसंगां अब्रूदाराचे अब्रूस मोठा धोका आल्यास, किंवा पराकाष्ठेची प्रियकर बायको किंवा पुत्र मेळ्यास, किंवा पराकाष्ठेची लज्जेची एकादी गोष्ट घडल्यास, किंवा दुसऱ्याचा सूड उगविण्याला पराकाष्ठा उत्सुक झाल्यास, किंवा पराकाष्ठेचा शोक झाल्यास, मनुष्य आपले जीवावर उदार होऊन

मरण स्वीकारतो, अशी उदाहरणेही सर्व ठिकाणी कधी कधी आढळण्यांत येतात.

कोणी सधन असो किंवा निर्धन असो, विद्वान् असो किंवा मूर्ख असो, साधू असो किंवा भोंदू असो, राजा असो किंवा रंक असो, सुखांत असो किंवा दुःखांत असो, मोठा धडधाकट असो किंवा अशक्त असो, तथापि, वेळ आली ह्मणजे मरण कोणासही चुकत नाही. “ यमस्य करुणा नास्ति, ” असें नेहमी लोकांत बोलण्याचा पाठ प्रसिद्ध आहे. घरांतील शंभर मनुष्यांचा पोशिंदा असला, किंवा वृद्ध आईबापांचा एकुलता एक गुणवान् पुत्र असला, किंवा राज्यांतील मोठा पंडित असला, किंवा मोठा योद्धा असला, किंवा मोक्ष मिळण्यासाठी समाधि लावण्याकरितां योग साधीत बसला असला, किंवा तान्ह्या बाळास दूध पाजणारी आई असली, किंवा कोट्यवधि लोकांना बरे करणारा धन्वंतरी असला, तथापि, काळाची स्वारी आली ह्मणजे तो पट्टिशीं तोंडांत टाकितो. त्याच्यापुढे कोणाचा कोणत्याही प्रकारचा इलाज चालत नाही. ह्याविषयीं एक गोष्ट सांगतो—

एक राजा फार दुखण्यास पडला होता; त्यानें दुखणें बरें होण्यास्तव पुष्कळ इलाज केले. तथापि दुखणें दिवसें दिवस वाढतच गेलें. पुढें त्याला वांचण्याची आशा नाहीशी होत चालली, तेव्हां त्यानें प्रधानास बोलावून असें सांगितलें कीं, “ मी मेलों ह्मणजे माझे प्रेत नेतांना पुढील बाजूस सर्व फौज चालवावी, पाठीमागे माझा सर्व खजिना गाड्यांत भरून चालवावा, उजवे बाजूस वैद्य, ज्योतिषी इत्यादि विद्वान् बरोबर असावेत, व डावे बाजूस सर्व आप्त इष्टमित्र असावेत. ” पुढें तो मेल्यावर प्रधानानें राजाचें प्रेत त्यानें सांगितलेल्या थाटानें चालविलें. त्यावेळीं प्रेताचा डावा हात डावे बाजूकडील लोकांकडे व उजवा हात उजवे बाजूकडील लोकांकडे केलेला होता; पाय फौजेकडे केलेले होते, व डोळे उघडे असून आकाशाकडे होते.

त्यासमयीं रस्त्याचे बाजूस झाडावर एक अवलीया होता. तो ही सर्व व्यवस्था पाहून गंभीरपणाने प्रेत चालविले असतां तीनदां खदखदा हंसला. तेव्हां झाडावर कोणी पिशाच आहे असें समजून लोकांनीं तिकडे लक्ष्य दिले नाही. परंतु प्रधान घूर्त असल्यामुळे त्याला त्या हंसण्याचा विस्मय वाटला, व असें कां हंसला तें समजून घेण्याविषयीं फार उत्सुक झाला, नंतर प्रेताची व्यवस्था झाल्यावर मंडळी गेली. मग प्रधानाने त्या अवलीयाकडे एकटें जाऊन हंसण्याचें कारण बहुत नम्रपणाने विचारिले. तेव्हां त्यानें सांगितले कीं, प्रेत जात असतां राजा माझ्याशीं बोलला, आणि त्यानें मला असें सांगितले कीं, “ माझी येवढी फौज असून तिची शक्ति मृत्युपुढे कांहींच चालली नाही, म्हणून फौज पुढे ठेवून मी तिजकडे पाय केले आहेत, व मोठमोठे धन्वंतरी वैद्य व पंचाक्षरी इत्यादिक जवळ असून त्यांच्यानेही कांहीं झालें नाही, म्हणून मी उजवे बाजूकडे हात करून दाखवीत आहे, सोयरे धायरे इष्टमित्र ह्यांच्या हातूनही मला काळाच्या दाढेंतून सोडवले नाही, म्हणून मी डावे बाजूकडे हात करून दाखवित आहे, दौलतीच्या मोठ्या ढिगानेही मला मरणापासून सोडवले नाही, म्हणून मी हा सर्व खजीना व्यर्थ आहे असें दाखविण्याकरितां बरोबर घेतला आहे. हें सर्व येथल्या येथेंच राहाणार आहे, त्याजकडे लक्ष्य लावणें व्यर्थ आहे, परमेश्वराकडेसच लक्ष्य लावणें योग्य आहे, असें दर्शविण्यास्तव मीं ढोळे आकाशाकडे करून उघडे ठेवले आहेत. ”

आतां साधारणपणें मृत्युपासून महत्संकट कां उत्पन्न व्हावें, व त्याची इतकी भीति कां वाटते, व येवढे मोठे दुःख ईश्वरानें तरी मनुष्याचे पाठीस कां लावावें, इत्यादिक गोष्टींचा थोडक्यांत विचार करूं.

साधारणपणें प्राणी मरतांना त्याचे शरीरास व मनास बहुत क्लेश व वेदना झाल्याशिवाय प्राण जात नाही. अंतःकाळचें दुःख फारच

दुःसह आहे. कोणी मनुष्य मरणवेळच्या वेदनेने हातपाय झाडीत पडला आहे, व त्याच्या ममतेची माणसें दुःखभारित होऊन फुस फुस रडत बसली आहेत, व वैद्यांची व लोकांची धांवाधांवा चालली आहे इतक्यांत त्या मरणाच्यास वायूचा झटका होऊन कित्येक मनुष्यांनी धरिले असतां आवरेनासा होऊन बाहेर पळपळून जात आहे, पुढे फारच ग्रस्त झाला म्हणजे विळान्यावर स्तब्ध उताणा पडून श्वास व कफ झाल्याने घसा धुरधुरत आहे, मग वशांत कफाचा वेडका अडकल्यामुळे ढोळे फाडून प्राण सोडीत आहे, प्राण गेलासा पाहून माणसें मोठ्याने रडूं आरडूं लागतात, असा प्रकार घडत असतां हे पाहाणाऱ्याला देखील बहुत दुःख होतें. इतकेंच नाही, पण किंबहुना मरणाच्यापेक्षां पाहाणाऱ्यालाच फार दुःख होतें.

मनुष्य मेला म्हणजे ह्या जगांत मोठ्या प्रयासाने जी संतति संपत्ति इत्यादिक सुखें प्राप्त करून घेतलेली असतील त्यांचा त्यास उपभोग अगदीं नाहीसा होतो.

मरण केव्हां येईल हे पूर्वी समजत नाही. तर त्याचा घाला एकाएकी येतो. मनुष्य मरणोन्मुख झाला तरी त्याला व त्याच्या माणसांना तो वांचण्याची आशा असते. ह्यामुळे मनुष्ये मृत्यूविषयी फार बेसावध असतात. मृत्यु येऊं लागल्यावर कोणी म्हणेल कीं, माझे आईबाप फार वृद्ध आहेत, माझी बायको तरुणी आहे, माझे बालक लहान आहेत, कोणाची मुंज व्हावयाची आहे, कोणाचे लग्न व्हायाचे आहे, मला ब्रम्हज्ञान पूर्ण संपादन करण्यास थोडी अवधि पाहिजे आहे, तर निष्ठुर मृत्यु त्या करुणा भाकणाऱ्या शब्दाकडे लक्ष्य देईल काय ? अशा वेळीं मृत्यु असें म्हणतो कीं, अगोदर गाशा गुंदाळा मग बाकीचा विचार पाहूं. ह्यास्तव शहाण्या मनुष्यानें फार सावध असावे, व मृत्यूचे नेहमीं स्मरण धरून वैराग्य संपादन करावे. ह्याविषयी एक गोष्ट सांगतो—

एका शहरांत देवळामध्ये एक स्वामी राहात होते. ते वयाने सुमारे ३९ वर्षांचे तरुण असून त्यांची शरीरसंपत्ति चांगली होती, व ते ज्ञान संपन्न होते. स्वामी दिवसास कोणाचे तरी घरी जाऊन पुढी घेऊन देवळी येऊन पढत. देवळांत देवदर्शनास जे लोक येत ते स्वामीपुढेही फळफळावळ किंवा मिठाई किंवा पैसा अथेला ठेवीत. अशा वेळीं देवळांत कांहीं टोळमंडळी मजा पाहाण्यास व कुचेष्टा करण्यास बसत असत. स्वामी आपल्या पुढील मिठाई सर्वांना वाटित, तेव्हां त्यांनाहा भाग मिळे. पुरुष व स्त्रिया सदां सर्वदां स्वामींची सेवा करीत बसत. ह्याप्रमाणे क्रम चालला असतां एके दिवशीं त्या टोळभैरवांपैकी एकजण असें ह्मणाला कीं, स्वामी तरुण आहेत, पुढील जातात तेथे साधु ह्मणून लोक त्यांना उत्तम भोजन देतात, रात्रंदिवस स्वामींच्या सेवेस सुंदर स्त्रिया जवळ असतात, तेव्हां स्वामी कांहीं तरी गडबड करीत असतील ह्यांत संशय नाही. तेव्हां त्यांमध्ये एक धटिंगण होता तो ह्मणाला कीं, मी स्वामीनां विचारतो. असें ह्मणून त्यानें स्वामीपुढे जाऊन निर्भीडपणाने असें पुसले कीं, स्वामी, आपणास पुढी चांगली मिळते, तरुण आहांत, सुंदर स्त्रिया आपल्या आज्ञेत असून सेवेस तत्पर आहेत, तेव्हां आपणास केव्हां तरी वासना होत असेल नाही बरे? तेव्हां स्वामी कांहींच न बोलतां त्यांनीं तिकडे लक्ष्यच दिले नाहीसें दाखविले. स्वामी मुकाव्यानें राहिजे असें पाहून ते टोळभैरव आपआपल्यामध्ये कुचकुच करून त्यांपैकी एक असें बोलला कीं, “ येथे गड्या पाणी मुरते, ” व दुसरा ह्मणाला कीं, “ घोडे येथे पेंड खाते ” स्वामीनें तिकडे मुळींच लक्ष्य दिले नाही. पुढे कांहीं दिवस जाऊ देऊन ह्या गोष्टीचा विसर पडल्यावर एके दिवशीं स्वामी व ते टोळभैरव नेहमीप्रमाणे देवळांत बसले असतां पूर्वीं आपणास ज्यानें प्रश्न केला होता त्याला स्वामीनीं जवळ बोलावून रोजच्याप्रमाणे मिठाई खाण्यास देऊन व गोड भाषण करून मग शेवटीं त्याला असें म्ह-

णाले कीं, “ ऐकिलेरे बाबा, आजपासून बरोबर एक महिन्यानें तुझे मरण आहे, तर तितक्या मुदतींत तुला काय कर्तव्य असेल तें करून घे, आणि लागेल तितका सुखाचा उपभोग घे.” असें ऐकतांच जरी तो धटिंगण होता तरी तो खरकला. त्याला असें वाटलें कीं, न जाणो यतीचें वाक्य आहे, तेव्हां कदाचित खरें असेल. मग जरी हें वाक्य त्याचे हृदयास बिंबलें, व दररोज स्वामीही त्यास मरणाच्या मुदतीचा एक एक दिवस कमी झाल्याची आठवण देत, तथापि त्या धटिंगणानें सुमारें आठ दिवस नेहमीप्रमाणें बेकाम घालविलें. पुढें त्यास स्वामीनें सांगितलें कीं, तुझे मरण तीन आठवडे राहिलें आहे, तर तुला खाण्या पिण्यास बरोबर मिळत नसल्यास मी पुढीस जाते वेळीं माझे बरोबर तूं येत जा. तो स्वामी बरोबर जेवावयास जाऊं लागला व स्वामीही त्यास मिष्टान्न भोजन होईल अशी तजवीज ठेवीत. तो दुसऱ्या आठवड्यांत यद्यपि स्वामीचें ह्मणणें मनांत वागवी, तथापि सुखाचा उपभोग यथेच्छ घेत राहिला. दोन आठवडे गेल्यावर स्वामी त्यास असें ह्मणालें कीं, “ बाबारे, आतां सारे पंधरा दिवस राहिले, ” आणि त्याला दररोज मरणाची आठवण देत. तेव्हां तिसऱ्या आठवड्यापासून त्याचें मन चिंताग्रस्त होऊं लागलें, त्यास खाणें पिणें गोड लागेना, बायकोचें, मुलाचें किंवा स्नेह्याचें बोलणें गोड वाटेना, कांहीं उद्योग करण्यास सुचेना, मन फार व्यग्र झालें, व दुःखाची वरचेवर हुंदकी येई, त्यास कांहीं नको असें वाटूं लागलें. ह्याप्रमाणें तिसराही आठवडा गेल्यावर तो खाणें पिणें व घरदार सर्व सोडून स्वामीजवळ येऊन निःचेष्ट पडूं लागला व ह्या जगावरील त्याचें लक्ष अगदीं उडालें. पुढें तीन आठवडे गेल्यावर स्वामी त्यास ह्मणाले, “ बाबारे, तुझे मरण आठ दिवस राहिलें, तर तुला जें पाहिजे तें माग ह्मणजे तें मी तुला देतो. माझेकडे पुष्कळ सुंदर सुंदर स्त्रिया येतात, त्यांपैकीं तुला जी पाहिजे असेल ती माग.” तेव्हां तो शरीरानें व मनानें बहुत व्याकूळ व अ-

तिशय खिन्न झालेला होता, व शब्द अगदी खोल गेला होता. तो स्वामीस ह्मणाला की, “ माझे सर्व लक्ष्य मरणाकडे लागले आहे, मला कांहींही नको, मरणाच्या भीतीनेच मी मेल्यापेक्षां मेलेला झालो आहे, माझे धैर्य अगदी खचले, आतां मला फार दुःसह दुःख होत आहे, तर ह्यांतून मला पार पाडा. ” असें ह्मणून मोठ्याने गळा काढून रडूं लागला व स्वामीच्या पायांवर डोकी ठेविली, आणि ह्मणाला “ स्वामीमहाराज, मी मरतो, मला आतां तारा. ” तेव्हां स्वामीनीं त्याच्या मस्तकावर हात ठेविला, आणि ह्मणाले की, “ तुझे मरण अद्यापि ८ दिवस राहिले आहे तर तुला कांहींही नकोसे झाले आहे, मी तर आपले मरण प्रत्येक क्षणीं येणार असें समजतो, तेव्हां तुझ्यापेक्षां माझी स्थिति कशी झाली असेल ती तूं समज. ” मग त्या घटिगणाचा घटिगणपणा जाऊन अंतःकरण शुद्ध झाले, व स्वामीचा गुरूपदेश घेतला. ह्या गोष्टीचे तात्पर्य असें जाणावे की, सदासर्वदां मृत्यूचे चिंतन केले असतां दुराचाराकडे प्रवृत्ति होत नाही, ममता नाहीशी होते, तेणेंकरून अंतःकरण शुद्ध होते, व तो परमेश्वराचे ज्ञान संपादन करण्यास योग्य होतो.

मनुष्य मेला ह्मणजे त्याचा अगदी पत्ता नाहीसा होतो. जो मोठमोठालीं कृत्यें करित असतो व ज्याचा परिणाम पुष्कळांचे अनुभवास येत असतो तो मेला ह्मणजे शून्य होतो. ह्यावरून त्या मनुष्याचा नाश झाला असें प्रत्यक्ष पाहून त्याप्रमाणें आपला नाश होणार अशी भीति वाटते. परंतु योग्य विचार केला असतां ही भीति जाते. प्रथम नाश या शब्दाचे अर्थाचा विचार केला पाहिजे. नाश ह्मणजे साधारणपणें अगदी नाहीसें होणें असें समजतात. परंतु ही चूक आहे. एक पदार्थ असून तो अगदीं नाहीसा होतो अशा विषयीं दृष्टांतच नाही. लांकूड जळाले ह्मणजे त्याचा नाश झाला असें आपण ह्मणतो. समईतील तेल जळाले ह्मणजे तेलाचा नाश

झाला असें ह्मणतो. येथें लांकूड किंवा तेल अगदीं नाहींसें होत नाहीं. त्यांचें नुसतें रूपांतर होतें. लांकूड जळाल्यावर तें घूर, पाण्याची वाफ, कोळसा, राख इत्यादि रूपानें असतें. तेल जळाल्यावर तें काजळी, पाण्याची वाफ इत्यादि रूपानें असतें. ह्यावरून जगांत कोणता एक पदार्थ अगदीं नाहींसा होऊं शकत नाहीं. ह्मणून नाश ह्या शब्दाचा अर्थ रूपांतर होणें असा आहे. जगामध्ये एकंदर पदार्थ दोन प्रकारांत येतातः—

१. प्राकृतिक पदार्थ—जसें, घोंडा, लांकूड, माती, पाणी, इ०;

२. प्रेरणा—जसें, शिल्पप्रेरणा, उष्णता, प्रकाश, विद्युच्छता, जीवशक्ति, इत्यादि.

प्राकृतिक पदार्थ व प्रेरणा ह्यांचा एक धर्म “नाशरहितपणा,” हा आहे. ह्यांचें रूपांतर होतें, तथापि ते नाहींसें होत नाहींत-शिल्पप्रेरणेचें रूपांतर होऊन उष्णता होते, उष्णतेचें रूपांतर प्रकाश आहे, इत्यादि. जसें जेव्हां अग्निहोत्रि काष्टांचे घर्षणानें अग्नि तयार करितात, तेव्हां घर्षण शिल्पप्रेरणेनें होतें, व शिल्पप्रेरणेचें रूपांतर होऊन उष्णता सिद्ध होते. जसा पदार्थ नाश पावत नाहीं, तसा नवीन पदार्थही उत्पन्न होत नाहीं. जेव्हां गव्हाचा रवा काढतात, व रव्याचें गव्हेले करितात, व गव्हेल्याची खीर करतात, तेव्हां पूर्वी नव्हते असे नवीन पदार्थ होत नाहींत, तर गव्हाचेंच रूपांतर किंवा मिश्रण होतें. आतां ज्यापेक्षां असलेला पदार्थ नाहींसा होऊं शकत नाहीं, व नसलेला पदार्थ उत्पन्न होऊं शकत नाहीं, त्यापेक्षां जगतामध्ये एकंदर जो प्राकृतिक पदार्थाचा समूह आहे तो व एकंदर जी प्रेरणा आहे ती कमजास्त होऊं शकत नाहीं. एकच जीवशक्ति मुंगी, बैल, मनुष्य, इत्यादि अनेक शरीरांमध्ये प्रगट होते. ह्यावरून जीवशक्ति ही प्रेरणा अनादि व

नित्य आहे. ह्मणून मरणानें ह्या प्रेरणेचा नाश होईल अशी भीति वाळगणें मूर्खपणा आहे.

हेंच आणखी स्पष्ट करण्यास्तव मनुष्याच्या निरनिराळ्या अवस्थांचा बदल कसा होतो ह्याचा विचार करूं. पुरुषानें अन्न मक्षिल्यानें त्याच्या शरीरांत रेत बनतें. त्या रेंताचा किंचित् अंश कांचेवर ठेवून सूक्ष्मदर्शक यंत्रांतून पाहिलें असतां तेवढ्यांत शेंकडों जीवरूपतंतू दृष्टीस पडतात. प्रत्येक सर्पाकृति असून त्यास मोठें व वाटोळें डोकें व मागें शेपूट असून ते हळतात व रेत वाळत जातें तसे ते मरतात.^२ स्त्रियांचें जननेंद्रियांत दोहोंबाजूंस अंडी राहाण्याच्या जागा आहेत तेथें अंडी असतात.^३ ऋतुकाळीं अंडे गर्भाशयाकडे येऊं लागतें त्यावेळीं पुरुषाचे रेंताचा त्यास योगें झाला असतां गर्भधारण होऊन त्यास आसपासचे पदार्थापासून पोषण घेऊन

१ कित्येकांचें मत असें आहे कीं, हे जीव नसून तंतू असून त्यांना फक्त हालण्याची शक्ति आहे. हे पुरुषाचे शरीरांत मूळचे कोठून व कसे येतात हें अद्याप समजलें नाही. ज्या पुरुषाचे रेंतांत हे जीवरूपतंतू नसतात त्याला मूल होत नाही. म्हणून ज्याला दोन्ही आंडगोळ्यांना भेलग्याचा उपद्रव झालेला असेल किंवा ज्याचे आंड बढविलेलें असेल त्याला मूल होत नाही, कारण आंड हें रेत उत्पन्न होण्याचें व राहाण्याचें ठिकाण आहे. प्रत्येक तंतूची रुंदी $\frac{9}{100}$ इंच व लांबी $\frac{1}{100}$ पासून $\frac{2}{100}$ इंचपर्यंत आहे.

२ मनुष्य मेल्यास त्याच्या रेंतांतील जीवतंतू लगेच मरत नाहीत. प्रेतशरीरांतून एक दोन दिवसांनीं काढलेल्या रेंतांतील तंतूनांही हालचाल असते. स्त्रियांचे मदनगृहांत आठ दिवस असलेल्या तंतूमध्येंही गति अढळते.

३ प्रत्येक स्त्रीमध्ये इतकीं अंडी आहेत कीं, तीं सर्व पक्कदशेस येऊं शकलीं तर सुमारें आठ लाख प्रजा उत्पन्न होऊं शकेल.

४ हा योग शिश्रद्वारानेंच झाला पाहिजे असें नाही. पुरुषाचे रेत एका नळीनें योनींत नेलें असतांही गर्भधारण होण्यास हरकत नाही. बेडकामध्यें गर्भधारण होण्याची रिती चमत्कारिक आहे. ती अशी कीं, ते शरीरांत शरीर घालून जुगत नाहीत, तर नर मादीस घट्ट आंवलून तिजवर बसतो तेव्हां मादी अंडी घालते आणि त्या अंड्यांवर नर रेत शिचन करितो.

वाढण्याची शक्ति येते.^५ रेतांत असणाऱ्या जीवरूप तंतूला रेताच्या इतकी उष्णता व राहाण्याला रेत असल्यावांचून ते जगायाचे नाहीत. ते जेव्हां स्त्रियांच्या गर्भाशयांत येऊन त्यांची अवस्था बदलते तेव्हां त्यांना रेतांत मृत्युच प्राप्त झाला व गर्भाशयांत जन्म झाला असें ह्मटले असतां चालेल, कारण वर असें दर्शविलें कीं, जन्म व मृत्यु ह्मणजे अवस्थांतर होणें. नंतर स्त्रियांच्या गर्भाशयांत गर्भ ९ महिनेपर्यंत राहून वाढत जातो. प्रथम बिंदुरूप असून नंतर त्यास अवयव फुटत जातात, त्याला स्त्रीच्या शरीरांत तयार झालेलें पोषण नाळेच्या द्वारानें मिळतें. गर्भाशयांत मूल कसें असतें हें पाहाण्याविषयी एक अनुभव घेतलेला प्रयोग सांगतो; तो फार चमत्कारीक असून करून पाहाण्यासारखा आहे. एका पाण्याच्या कुंड्यांत मासे कांहीं दिवस ठेवोव व त्यांना पोषणार्थ जें लागतें तें घालावें. पुढें ते राब्यासारखे अंडी घालूं लागतात. त्या अंड्यांपैकीं एक अंडें सूक्ष्मदर्शक यंत्रांतून पाहिलें, तर अंड्याचें वरचें टरफल पारदर्शक असून त्याचे आंत कांहीं पातळ पारदर्शक पदार्थ असून त्यांत धनुराकार मासा असलेला दिसतो, तो यंत्रांतून कुंड्यांतील माशा येवढा व अगदीं त्या सारखा दिसतो. एकसारखें कांहीं वेळ पाहिलें असतां अंडकोशांत तो आपलें शेषूट वरचेवर हालवितो असें दिसतें. अशी स्थिति अंड्यांतील माशांचे पिलांची आहे. गर्भाशयांत मूल ९ महिन्यांपर्यंत राहिलें ह्मणजे पक्कदशेस येतें. गर्भाशयांत मूल एखाद्या बटव्यांत पाणी भरून आंत ठेवल्यासारखें असतें. ४ किंवा ५ महिन्यांच्या गरोदर असलेल्या स्त्रीच्या बेंबीजवळचे प्रदेशावर नलिकायंत्र ठेवून त्यास कान लावला असतां गर्भाच्या नाडीचलनाचें ज्ञान होतें. हल्लीं आपल्या शरीरामध्ये अन्न नेणाऱ्या नळीनें जो पोषणव्यापार होतो तो, फुप्फुसानें होणारा श्वासोच्छ्वासाचा व्यापार व

५ ही शक्ति कशी येते ह्याचा शोध अद्याप लागलेला नाही.

मूत्राशय इत्यादिकांनीं होणारा मलोत्सर्गाचा व्यापार, असे गर्भाचे तिन्ही व्यापार गर्भाशयाचे आंतील बाजूशीं गर्भाचा संबंध ठेवणारी जी वाट तिच्या द्वारानें घडतात. जेव्हां स्त्री बाळंतीण होते व मूल बाहेर येतें तेव्हां अवस्थांतर होतें. म्हणजे, गर्भाशयांत त्याचा मृत्यु होऊन तो ह्या जगांत जन्मला असें होतें. मग तो फुप्फुसानें श्वासोच्छ्वासन करूं लागतो, पोषणनलिकेच्या द्वारें अन्न घेतो, व मलमूत्र द्वारांचा व्यापार सुरू होतो. मग पंच कर्मेन्द्रियें व पंच ज्ञानेन्द्रियें व मन व बुद्धी ह्यांचे व्यापार सुरू होतात. मनुष्याचे आयुष्याची मर्यादा १०० वर्षे असून तो पक्कदशेस आला म्हणजे त्याचें अवस्थांतर होतें तेव्हां त्यास ह्या जगांत मेला असें आपण म्हणतो. आतां हा मेल्यावर दुसऱ्या अवस्थेत कसा व कोठें असतो ह्याचें आपणास साधारण उपायांनीं ज्ञान होऊं शकत नाही, तथापि रेतविंदूतील व गर्भाशयांतील जीवाची अवस्था व त्यांचा बदल यांविषयीं पूर्वोक्त रीतीनें विचार करून पाहिलें असतां ह्याजगांत मनुष्य मेला, तर नंतर त्याची चेतनरूप प्रेरणा अगदीं नाहीशी न होतां अव्यक्त स्थितीत राहाते, व तिची स्थिती सुधारतें असें ह्मणणें सयुक्तिक दिसतें. आणखी सामान्यतः प्रेरणांच्या अस्तित्वाचें ज्ञान त्यांच्या व्यापारावरून होतें. जसें घोडा किंवा गाडी चालू लागली, अथवा काष्टांतील अग्नि उद्भूत होऊन दहन करूं लागला म्हणजे शिल्पप्रेरणा अथवा अग्नि या प्रेरणेचें ज्ञान होतें. अथवा विद्युल्लतेच्या यंत्रानें विद्युल्लता उत्पन्न करून सांठविली तर विद्युल्लता आहे किंवा नाही हें समजत नाही, तथापि विद्युल्लता कायम असते, कारण जवळ बोट नेलें असतां लगेच ठिणगी बाहेर पडते. ह्यावरून प्रेरणांचा व्यापार घडला नाही तथापी प्रेरणा कायम असतात. जीवरूप प्रेरणा देहाच्या द्वारानें व्यापार करीनाशी झाली, तथापि ती प्रेरणा कायम राहिली पाहिजे. ह्मणून मनुष्य मेला असतां अगदीं नाहीसा होतो अशी भीति बाळगणें जरूर नाही.

आतां जर कोणी असें ह्मणेल कीं, मनुष्य ह्मणजे नुमता देहच आहे, आणि पृथ्वी, आप, तेज, वायू हीं चार भूतें परस्पर संयोग पावून देहाच्या रूपानें परिणाम पावलीं ह्मणजे त्यांत ऐतेंच जीव-चैतन्य उत्पन्न होतें, जसें, हळद व चुना ह्यांजपासून तांबडा रंग उत्पन्न होतो किंवा नवसागर व चुना ह्यांच्या मिश्रणानें झणझणीत वास देणारा वायुरूपी पदार्थ उत्पन्न होतो, अशाच प्रकारें जीव-चैतन्य देहाचा परिणाम आहे, आणि देह नाहींसा झाला ह्मणजे पुढें कांहीं नाहीं; अशी शंका कोणी काढील तर वर मनुष्याचे उत्पात्ति संबंधो जें वर्णन लिहिलें आहे त्यावरूनच ह्या शंकेचें कांहीं अंशीं समाधान होतें. ह्याशिवाय दुसऱ्या प्रकारचें उत्तर आहे तें असें. वैद्य शास्त्रावरून असें समजतें कीं, मनुष्याचे देहांत जे प्राकृतिक परिमाणु आहेत ते नाश होण्यास पात्र आहेत. अंगांत जें रक्त फिरतें तें अति सूक्ष्म वाहिन्यांच्या द्वारानें शरिरांतिल प्रत्येक कणास रक्त पोचून नेहमीं डुरुस्ती चालली असते. ह्याप्रमाणें वाईट परिमाणु निघून जातात व त्यांचे जागीं नवीन परिमाणु येतात. हा व्यापार इतका न कळत होतो कीं, शरीरावर काळा तीळ असला, किंवा देवीचा वण असला, किंवा खोंच पडलेली असली, किंवा कोड असलें, तर, जरी तेथील परिमाणु वरचेवर बदलतात, तरी तीळ, देवीचा वण, इत्यादिक स्वरूपें पूर्वीप्रमाणेंच राहातात. अशा प्रकारें नेहमीं फेरफार होत असतो, तो इतका कीं, सुमारे ७ वर्षांनीं शरीरांत पूर्वीचा एकही परिमाणु न राहातां सर्व नवीन परिमाणु होतात व नवीन देह होतो. ह्याप्रमाणें वेळोंवेळीं नवीन नवीन देह बनत जातात. तथापि, ह्याप्रमाणें देह बदलत असतां मीही बदलत चाललों आहें, किंवा देह अगदीं नवीन झाला असतां पूर्वीचा जो मी होतो त्याहून हळींचा मी निराळा आहें अशी प्रतीति होत नाहीं. तर देहांत कितीही बदल झाला किंवा तो नवीन झाला तथापि पहिल्यानें जो मी होतो तोच मी देह नवीन झाल्यावरही आहे असा अनुभव आहे. ह्याजवरून देहाचा व

माझा निकटसंबंध नाही. देह गेला तरी मी कायम राहाणार असं होतं. देह हें वस्त्र आहे. जसे वस्त्र जुने झाले ह्मणजे तें फेकून देऊन नवें वस्त्र घेतलें पाहिजे, तसा देह जुना झाला ह्मणजे ह्या जन्मी व जन्मांतरीं दुसरा देह धारण करावा लागतो. ह्याविषयीं गीते-मध्ये २ व्या अध्यायांत २२ वा श्लोक आहे तो असा:—

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरो पराणि ॥

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥२२॥

मृत्यु ह्मणजे काय ह्याविषयीं भागवताच्या एकादशस्कंदांत २२ वे अध्यायांत ३८ वा श्लोक आहे तो असा:—

विषयाभिनिवेशेन नात्मानं यत्स्मरेत्पुनः ॥

जंतोर्वै कस्यचिद्धेतो मृत्युरत्यंतविस्मृतिः ॥ ३८ ॥

आतां जगांत मृत्यु असल्यापासून काय काय फायदे आहेत ह्याचा विचार करूं.

१. मृत्यूच्या योगानें जनसंख्या कमी होऊन ती पृथ्वीवरिल राहाण्याची जागा व पोषणोपयोगी अन्न ह्यांच्याशीं सरळ प्रमाणानें राहाते. मृत्यु नसता तर जनसंख्या व वृक्षांची संख्या अतोनात वाढून पृथ्वीवर लोकांना उभे राहाण्यासही जागा मिळाली नसती, आणि दुष्काळानें हंमेश डोळे वटारलेलेच ठेविले असते.

२. मृत्यु असल्यामुळें जगांत कोणी महत् अपराध केल्यास त्याला फांशीची शिक्षा देतां येते. ही शिक्षा असल्यामुळें कित्येक अपराधांस योग्य शासन घडतें, आणि ह्या शिक्षेच्या भयामुळें ते गुन्हे पुष्कळ अंशीं बंद होतात.

३. मृत्यु नसता तर ज्यानें तरुणपणीं अनेक सुखांचा उपभोग घेतला असेल त्यास ह्यातारपणीं त्या सुखांचा अनुभव घेण्याचें सामर्थ्य नसून नुसती वासना राहिल्यामुळें अनंतकाल दुःखांत घालवावा लागला असतां.

४. अभिमानी मनुष्यांचा गर्व उतरविण्यास किंवा दुराचारी मनुष्याची धुंदी कमी करण्यास मृत्यूसारखा दुसरा कोणी समर्थ नाही.

९. जगत् व जगतांतील सर्व पदार्थांचा नाशवंतपणा व क्षणभंगुरपणा जसा मृत्यूच्या योगाने बळकट ठसतो तसा इतर गोष्टीने ठसत नाही. मृत्यूविषयी विचार करितां अशी खात्री होते की, आपला पुत्र किंवा बायको, किंवा भाऊबंधू, किंवा सोयरेधायरे किंवा इष्टमित्र हे पाणपोयीवर मिळालेल्या चार वाटसरांप्रमाणे आहेत. पाणी पिण्याचे झाले ह्मणजे ते वाटसरू जसे आप आपलेगांवाकडे जातात, तसा मृत्यू येईतोपर्यंत त्यांचा परस्पर समागम असतो. ह्या विषयी भागवताच्या एकादशस्कंदांत १७ व्या अध्यायांतील ९२ वा श्लोक आहे तो असा.—

पुत्रदाराऽऽप्तबंधूनां संगमः पांथसंगमः ॥

अनुदेहं वियंत्येते स्वप्नो निद्रानुऽगो यथा ॥ ९२ ॥

६. जसा ह्या जगांतील स्थिति प्राप्त होण्यास जन्म अवश्य आहे, तसा परलोकची स्थिति प्राप्त होण्यास मृत्यू अवश्य आहे.

७. देहादिकावरील ममत्व नाहीसे करून व पराकाष्ठेचे वैराग्य उत्पन्न करून परमेश्वराचे ज्ञान प्राप्त करून घेण्याला योग्य अधिकारी होण्यास मृत्यूविषयीचा विचार जितका साधनीभूत आहे तितका दुसरा नाही.

८. परमेश्वराचे ज्ञान करून देण्याला यमासारखा मोठा ज्ञानी गुरु दुर्मिळ आहे. हे ह्या उपनिषदांत यमाने नचिकेतसास जो उपदेश केला आहे त्यावरून उघड होतें. हे उपनिषत् साद्यंत वाचिले आणि परमेश्वराच्या ज्ञानाने परमानंद होऊं लागला ह्मणजे यमाविषयी अत्यंत प्रीति उत्पन्न होऊन त्याची मर्जा आपणावर प्रसन्न करून घेण्याची व त्याची प्राप्ती होण्याची इच्छा उत्पन्न होते.

आतां नेहमींच्या अनुभवावरून असे समजते की, जीव स्वतंत्र

नसून परतंत्र आहे. पाहा की, आपल्या देहांतच राहाणे अगर न राहाणे हे आपल्या मर्जावर नाही. दुसऱ्या अनेक प्रकारच्या आपल्या स्थिति व आपल्या संबधाने व्यापार हे आपल्या स्वाधीन नाहीत. तर त्या सर्वांचा प्रेरणा करणारा सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान् व सर्वव्यापि परमेश्वर आहे. विचारी मनुष्य आपल्या मनांत कोणताही विचार करित असतां व त्या वेळीं आपणास कांहीं सुचत नसतां त्यास एकदम कोणी सुचविल्याप्रमाणे ज्ञान होतें. आणखी असा अनुभव येतो की, स्वप्नामध्ये अमुक स्वप्न पडवें हे आपण इच्छिलेले किंवा आपल्या स्वाधीन नसून कित्येक वेळीं भविष्यकालचे ज्ञान होण्याजोगें स्वप्न पडतें. उदाहरणार्थ, एकाद्याचा मुलगा दूरदेशी अकस्मात मरण पावतो, आणि त्याचे आईस किंवा बापास पाहाटेस असें स्वप्न पडतें की, मुलगा पुष्ट व सतेज झालेला आहे, आणि नंतर जागे झाल्यावर थोड्याच वेळाने त्याची दुर्घटना समजते^१. ह्याप्रमाणे आपल्या शरीरांत राहून आपल्याला सोबत करणारा व ज्ञान देणारा असा कोणी तरी दुसरा आहे. असा जो दुसरा आहे तोच परमेश्वर आहे.

आणखी, जरी सर्वांना नसला तथापि कित्येकांना असा अनुभव आहे की, परमेश्वरावर खरी भाक्ति ठेवून त्याच्यावर अवलंबून जे राहातात, त्यांनीं संकटसमयीं परमेश्वराची करुणा भाकून मदत मागितली, तर जे संकट दूर होण्याजोगें नाही असें वाटतें तेंही दूर होतें. ह्याप्रमाणे जीवाकडून दूर न होण्याजोगें संकट दूर करणारा कोणी तरी दुसरा आहे. असा जो दुसरा तोच परमेश्वर आहे.

ह्याप्रमाणे विचारी मनुष्यानें सूक्ष्म विचार करून परमेश्वरास जाणावें व त्याची मर्जी अनेक प्रकारें संपादन करावी.

१ हा अनुभव प्रत्येकास येतो असें नाही. कांहीं मनुष्यांना स्वप्नाचे स्थितीचा ही अनुभवच येत नाही. जीव योग्य अधिकारी असल्यास त्याला मात्र अनुभव येतो.

एतदुपनिषद्द्वितीयाध्यायप्रतिपाद्याविषयः

ब्रह्मज्ञानप्राप्त्यर्थं मुमुक्षुर्विषये सर्वथा न प्रमादी स्यात् । वैराग्यं
दुःसंपाद्यमपि बहुयत्नेन संपाद्यं । येन प्रेरितः सन् जीवो रूपादिवि-
षयान् विजानाति स परमेश्वरो मोक्षेऽपि परिशिष्यतोयेन प्रेरितः सन् जीवः
सुषुप्तिस्वप्ने पश्यति स परमेश्वरो महान् सर्वव्यापकश्चास्ति । भगवानेव सदा
सर्वत्ररक्षकतयाऽऽस्ते । यो भूतेभ्यः पूर्वं चतुर्मुखमसृजत यश्च हृदय-
गुहां प्रविश्य स्वात्मानं भूतैः सह पश्यति । यस्य अदितिनाम्नी सर्व
देवतोत्तमा तनुः हृदयगुहां प्रविश्य स्वकीयामेव तनुं प्राणिभिः सह म-
त्स्यकूर्मादीनां नारूपात्मना जनयामास । यः सर्वज्ञो गुरुशिष्ययोः स-
म्यक् धृतगर्भ इव स्थितो यश्च ज्ञानिभिः प्रतिदिनं स्तुत्यो वर्तते । यः
सर्वदेवायनः । स एतद्गुणको भगवानेव । देहादिषु स्वर्गादिषु च विद्य-
मानानां भगवद्रूपाणां मध्ये भेदो न । योनादिनित्योऽगुष्ठमात्रपरि-
माणः सन् प्राणिनां हृदयगुहायां भूतभाविनोः प्रेरकतया स्थितः स
परमेश्वरः ॥ ४ ॥

देहेन्द्रियादेर्भगवदधीनत्वं ज्ञात्वा ममतां जह्यात् । ममतात्यागी दे-
हाभिमानाभावेन पामरवन्मुक्तवद्वा तत्कृतच्छेशून्यतयाऽपरोक्ष-
ज्ञानी भूत्वा दग्धपटायमानदेहाभिमानवान् प्रारब्धभावसाने मुख्यमु-
क्तिभाक् भवति । यो देहेन्द्रियादिनेतृत्वमुक्तिप्रदत्वादिगुणकः स परमेश्वरः
यो देवतास्विन्द्रियादिषु पशुषु मुक्तजीवेषु च स्थितः स परमात्मैव ।
योऽगुष्ठमात्रतया स्थितस्तस्य प्राणापानयोः प्रेरकत्वात् स जीवो न ।
यदा जीवः स्थूलसूक्ष्मदेहौ त्यजति तदा तस्मिन् परमात्मैवा-
वशिष्यते । अयं परिशिष्यमाणः सर्वजीवनहेत्वोर्वायुरूपयोरपि प्रे-
रकः । जीवाः स्वस्वकीयविद्याकर्मानुसारेण स्थावरादिदेहान् प्राप्नुवन्ति ।
यो जीवेषु सुप्तेषु स्वेच्छानुसारेण काम्यमानं स्वप्नपदार्थजातमुत्पादयति

स एव शोकरहितः स एवानश्वरस्तस्मिन् सर्वलोकाः श्रिताः एतद्गुणकः परमात्मा । यथा एकोऽप्यग्निर्वार्युर्वा नानाविधप्रतिविवैर्युक्तस्तथा सर्वजीवानुप्रविष्टो भगवान् एकः । अस्य जीवाः प्रतिबिम्बाः । यथा चक्षुःस्थितः सूर्यः चक्षुस्थैर्बाह्यदोषैर्न लिप्यते तथा जीवप्रविष्टो भगवान् जीवदुःखेन न लिप्यते । ये स्वतंत्रं सर्वभूतांतरस्थं अतिशयेन नित्यं मुख्यचेतनं पश्यन्ति तेषां सुखं शांतिश्च शाश्वती । तस्मिन्न भगवद्रूपे सूर्यादिकं न प्रकाशते भगवत्प्रकाशेन सर्वं प्रकाशते ॥ ९ ॥

एष जगदाख्योऽश्वत्थतरुः प्रवाहतोऽनादिः । तन्मूलं ब्रह्म अमृतं । तन्न कोऽप्यतिक्रामति । यत्प्रेरणया जगत् चेष्टते तन्महद्भयं ब्रह्म येविदुस्ते मुक्ता भवन्ति । ब्रह्मणो भयादग्न्यादयः स्वस्वकार्याणि कुर्वन्ति । यदि मानुषदेहे परमात्मानं जानीयात्तदा स्वर्गादिलोकेषु गच्छति । नानाविधलोकेषु भगवद्दर्शनं नानाविधं भवति । इंद्रियाभिमानिदेवतानां तारतम्यं भगवतः सकाशाद्दुदयास्तमयौ च भवत इति च ज्ञात्वा ज्ञानी शोकरहितो भवति । भगवद्ज्ञानं चक्षुरादिना न सिध्यति किंतु भाक्तिश्रवणाद्युपोद्बलितेन मनसैव भवति । भगवद्ज्ञानसाधनं तु प्रत्याहारादिसिद्धधारणादिरूपध्यानमेव । परमात्मा सर्वाधिक इति ज्ञातुर्भगवान् प्रसीदति । अतस्तथैव सोऽवगंतव्यः । यदा हृदयगतसर्वकामत्यागो हृदयगतग्रंथीनां भेदश्च तदा मर्त्यो मुक्तो भवति । हृदयसंबन्धिन्यो नाज्य एकोत्तरशतसंख्याकाः संति तामु मुषुम्नाख्यया नाड्या उत्क्रांतो मोक्षं गच्छति । जीवरूपात्परमात्मा सूक्ष्मदृष्ट्या भेदेन जानीयात् । एतद्ज्ञानी मुक्तो भवति ॥ ६ ॥

ह्या उपनिषदाच्या दुसऱ्या अध्यायांतील विषय.

मुक्तीची इच्छा करणाऱ्याने परमेश्वराचे ज्ञान होण्यास्तव विषया-विषयी अगदी बेसावध राहू नये. वैराग्य प्राप्त होणे फार कठिण आहे तथापि ते बहुत प्रयत्नाने संपादन करावे. ज्याच्या प्रेरणेने जीव रूप रस इत्यादि विषय जाणतो, तो परमेश्वर मुक्ति प्राप्त झाल्यावरही जीवाचे सन्निध असतो. ज्याच्या प्रेरणेने जीव स्वप्न व सुषुप्ति ह्या दोन अवस्थांचा अनुभव घेतो, तो परमेश्वर मोठा व सर्वव्यापक आहे. परमेश्वरच सर्वकाली व सर्वस्थली रक्षण करणारा आहे. ज्याने सर्वांच्या अगोदर ब्रह्मदेवास उत्पन्न केले, जो प्राण्यांच्या हृदयगुहेत प्रवेश करून भूतांसहवर्तमान असतो, ज्याची अदिति नांवाची सर्व देवांपेक्षां श्रेष्ठ असलेली तनु प्राण्यांच्या हृदयगुहेत प्रवेश करून प्राण्यांच्या सहवर्तमान मत्स्यकूर्म इत्यादि अनेक प्रकारच्या रूपांनी प्रगट झाली, जो सर्वज्ञ असून चांगल्या पोसलेल्या गर्भाप्रमाणे गुरुशिष्यांचे ठिकाणी राहातो, जो ज्ञान्यांनी नेहमी स्तुति करण्यास योग्य आहे, जो सर्व देवांचा आश्रय आहे, असे गुण ज्यांत आहेत तोच परमेश्वर आहे. प्राण्यांच्या शरीरांत असलेल्या व स्वर्गादिकांत असलेल्या परमेश्वराच्या रूपांत भेद नाही. जो चिरकाल राहाणारा असून अंगव्यायेवढा होऊन प्राण्यांच्या हृदयगुहेत राहून पूर्वी होऊन गेलेल्यांस व पुढे होणाऱ्यांस प्रेरणा करितो, तो परमेश्वर आहे ॥ ४ ॥

शरीर, इंद्रिये, इत्यादिक परमेश्वराच्या स्वाधीन आहेत असे जाणून ममता सोडावी. ममता टाकून देणाराला देहाचा अभिमान नसल्यामुळे एखाद्या पामराप्रमाणे अथवा मुक्त झालेल्या मनुष्याप्रमाणे त्याला देहाभिमानापासून उत्पन्न होणारे दुःख होत नसल्यामुळे

त्याला परमेश्वराचें प्रत्यक्ष ज्ञान होऊन त्याचा देहावरील अभिमान जळालेल्या कांपडाप्रमाणें होऊन प्रारब्धकर्म संपल्यावर त्यास मुख्य मुक्ति प्राप्त होते. देह, इंद्रिये इत्यादिकांना प्रेरणा करण्याचा व मुक्ति देण्याचा गुण ज्यामध्ये आहे तो परमेश्वर आहे. देवतांमध्ये, इंद्रियांमध्ये, पशूंमध्ये, व मुक्तजीवांमध्ये जो आहे तो परमेश्वर आहे. जो अंगठ्यायेवढा आहे तो प्राण व अपान ह्यांस प्रेरणा करितो ह्मणून तो जीव नव्हे. जेव्हां जीव स्थूलदेह (ह्मणजे अन्नादिकांनीं बनलेलें शरीर) व सूक्ष्म देह (ह्मणजे लिंगदेह) हे दोन्हीं टाकितो, तेव्हां बाकी जें राहतें तो परमेश्वरच राहातो. हा बाकी राहिलेला परमेश्वर सर्वांचें उपजीवन करणाऱ्या मुख्य वायूलाही प्रेरणा करितो. जीवांना आपआपलें ज्ञान व कर्म हीं जशीं असतील त्याप्रमाणें स्थावर जंगम देह प्राप्त होतात. जीवांना झोंप लागली असतां त्यांच्या इच्छेप्रमाणें चांगले पदार्थ त्यांना परमेश्वर स्वप्नांत दाखवितो. तोच शोकरहित व नाशरहित असा आहे. त्याचे ठिकाणीं सर्व लोक आश्रय करून आहेत. परमेश्वर अशा गुणाचा आहे. जसें अग्नि किंवा वायू ही देवता एकच असून ती देवता अनेक प्रकारच्या प्रतिबिंबांनीं (ह्मणजे अग्नीचे बाबदीत विस्तव, दिवे, जठराग्नि इत्यादि व वायूचे बाबदीत प्राण, अपान, व्यान इत्यादि) युक्त आहे; तसें सर्व जीवांत प्रवेश करून राहिलेला परमेश्वर एकच असून जीव त्याचे प्रतिबिंब आहेत. जसें डोळ्यांत असलेले सूर्याचे रूपास डोळ्याचे बाहेरील दोषाचा लेप होत नाही, तसें जीवांमध्ये असलेला परमेश्वर जीवाच्या दुःखानें लिप्त होत नाही. स्वतंत्र, सर्व प्राण्यांचे आंत असणारा, सदांसर्वदां असणारा, सर्व चेतनांमध्ये श्रेष्ठ, अशा परमेश्वराला जे पहातात त्यांचें सुख व शांति ही शाश्वत असते. त्या परमेश्वराच्या रूपापुढें सूर्य, चंद्र इत्यादिकांचा प्रकाश पडत नाही, परंतु परमेश्वराच्या प्रकाशानें सर्व प्रकाशित होतें ॥९॥

हा जगद्रूपी अश्वत्थवृक्ष अनादिकालापासून प्रवाहरूपानें चालत आला आहे. ह्या अश्वत्थाचें मूळ जो परमेश्वर तो मोक्षरूप आहे. कोणीही त्या परमेश्वराला वलांडून जाऊं शकत नाही. याच्या प्रेरणेनें सर्व जगत चालतें त्या मोठ्या भयंकर परमेश्वरास जजे जाणतात ते मुक्तीस जातात. अग्नि, सूर्य, इत्यादिक हे परमेश्वराच्या भयानें आपआपलीं कामें करितात. जर कोणी या मनुष्य-देहांत परमेश्वरास जाणिलें, तर तो (मेल्यानंतर) स्वर्गादिक लोकास जातो. निरनिराळ्या लोकांत परमेश्वराचें ज्ञान निरनिराळ्या प्रकारें होतें. इंद्रियाच्या अभिमानी देवतांचें तारतम्य, व जगताची उत्पत्ति व नाश हीं परमेश्वरापासून होतात. असें जाणणारा ज्ञानी दुःखरहित होतो. परमेश्वराचें ज्ञान ढोळे इत्यादिक इंद्रियांनीं होत नाही. तर भक्ति, श्रवण, इत्यादिकांनीं बलिष्ठ झालेल्या मनानेंच होतें. इंद्रियें आवरून धारणादिरूप ध्यान करणें हेंच परमेश्वराचें ज्ञान होण्याचें साधन आहे. परमेश्वर सर्वांहून श्रेष्ठ आहे असें जाणणारास परमेश्वर प्रसन्न होतो. ह्मणून तो श्रेष्ठ आहे असेंच जाणावें. जेव्हां अंतःकरणांतील सर्व इच्छा नाहीशा होतात, व जेव्हां अंतःकरणांत असलेल्या गांठी तुटतात, तेव्हां मनुष्य मुक्त होतो. हृदयसंबंधी एकशेंएक नाड्या आहेत. त्यांपैकी सुषुम्ना नांवाच्या नाडीनें वर गेलें असतां ज्ञानी मोक्षास जातो. जीवस्वरूपाहून परमेश्वर भिन्न आहे असें सूक्ष्मदृष्टीनें जाणावें. हें सर्व जाणणारा मुक्तीस जातो ॥ ६ ॥

काठकोपनिषत्

द्वितीयाध्यायः

परमहंस
१३० न. नारायण
६६५१

पराञ्चि खानि व्यतृणात्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्त-
रात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तं चक्षुरमृतत्वमि-
च्छन् ॥ १ ॥

टीका—पुनरपि ब्रह्मविद्यां वक्तुं तदंगतया वैराग्यं दुःसंपाद्यमपि-
यत्नेन संपाद्यमितिभावेनाह ॥ परांचीति ॥ स्वयंभूः स्वयमेवभवतीति
स्वतंत्रो भगवांस्तत्पुत्रो ब्रह्मा वा खानि इंद्रियाणि परांचि पराङ्मुखानि
अतएव व्यतृणात् कुत्सितान्यकरोत् । तस्मात् कारणात् जीवः पराङ्
बाह्यान् विषयान् पश्यति आत्मन् आत्मनः स्वस्य अंतः न पश्यति ।
सदाबहिर्दृष्टिरेवास्तइत्यर्थः ॥ कश्चित् धीरः ज्ञानी अमृतत्वं मुक्ति
इच्छन् सन् आवृत्तचक्षुः विषयेभ्यः परावृतचक्षुरादिकरणः सन् प्रत्यक्
अंतः आत्मानं^१ स्वांतस्त्वं भगवंतं ऐक्षत्^२ ऐक्षत ईक्षते ॥ १ ॥

अर्थ—आणखी ब्रह्मविद्या सांगण्याकरितां ब्रह्मविद्येस अवश्य अस-
लेलें वैराग्य प्राप्त होणें फार कठीण आहे, तथापि प्रयत्न करून
वैराग्य मिळवावें हें सांगण्यास्तव यम असें बोलतो कीं, इंद्रियें ब्रह्माला
पराङ्मुख आहेत ह्मणून भगवान् (किंवा ब्रह्मदेव) त्यांनां तुच्छित
करितो. ह्या कारणास्तव जीव बाहेरील विषय पाहातो, आणि आ-
पल्या अंतर्गामी पाहात नाही. ज्ञानी मनुष्य मुक्तीची इच्छा करून
विषयापासून डोळे इत्यादि इंद्रियें आवरून आपल्या अंतर्गामी अस-
लेल्या परमेश्वरास पाहातो ॥ १ ॥

१ आपूढ्यासात्रिति धात्वर्थानुसारेण व्यापक आत्मशब्दार्थः तदुक्तं यच्चाप्रोति
यदादत्ते यच्चात्तिविषयानिह ॥ यच्चास्यसंततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यत इत्युक्तेः

२ लडवेंलड् । परस्मैपदं छांदसं

पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पा-
शम् । अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थ-
यन्ते ॥ २ ॥

टीका—मुमुक्षुः सर्वथा न विषये प्रमादी स्यादितिभावेनाह ॥
परांचइति ॥ ये बालाः बालाइवाविवेकिनः पराचः बाह्यान् कामान्
स्वक्चंदनवनितादिविषयान् अनुयन्ति अनुसृत्य तिष्ठति ते विततस्य
बहुकालीनस्य मृत्योः अविद्याकामकर्मादेः पाशं बंधं तत्कृतं क्लेशं
यन्ति प्राप्नुवंति । अथ तस्मात् इह लोके धीराः विवेकिनः ध्रुवं अचलं
अमृतत्वं मोक्षं विदित्वा ज्ञात्वा अध्रुवेषु विचादिषु न प्रार्थयन्ते ॥२॥

अर्थ—मुक्तीची इच्छा करणारानें विषयाविषयीं अगदीं बेसावध
राहूं नये असें सांगण्यास्तव असें बोलतो कीं, लहान मुलासारखीं, जीं
अविवेकीं मनुष्ये वाहेरील गंध, फुलें, स्त्रिया, इत्यादिक विषयास अ-
नुसरून राहातात तीं मनुष्ये पुष्कळ दिवसांचा जो मृत्यु त्याच्या
पाशांत सांपडून दुःख भोगतात. ह्मणून ह्या लोकीं विवेकी मनुष्ये
मोक्ष अचल जाणून पैका इत्यादिक क्षणभंगुर पदार्थांची इच्छा
करीत नाहींत ॥ २ ॥

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शांश्च मैथुनान् । एतेनैव
विजानाति किमत्र परिशिष्यते । एतद्वैतत् ॥ ३ ॥

टीका—नचिकेता अर्थप्राप्त्यामात्मस्तुतिं मत्वाऽलं स्तुत्या
क्षिप्रं तत्वं वदेतिभावेन पृच्छति ॥ येनेति ॥ येन एतेन एव ब्रह्मणा
प्रेरितः रूपं रसं गंधं शब्दान् स्पर्शान् च मैथुनान् विजानाति
तत् जीवप्रेरकं ब्रह्म अत्र मोक्षे परिशिष्यते किं ॥ इति पृष्टो यमः
प्रत्युत्तरमाह ॥ एतद्वैतदिति ॥ तत् ब्रह्म एतत् एतद्गुणकं सत् परि-
शिष्यते वै इति निश्चयेन ॥ ३ ॥

अर्थ—यमाच्या बोलण्यांत आपली स्तुति आलेली पाहून, स्तुति
पुरे, परमेश्वराचे तत्व सांगा, असें ह्मणण्याच्या हेतूनें नचिकेतस यमास

असें विचारितो कीं, ज्या परमेश्वरानें प्रेरणा केली असतां जीव रंग, रुचि, वास, नाद, स्पर्श आणि मैथुनें हीं जाणतो, तो जीवाला प्रेरणा करणारा परमेश्वर मोक्षकार्ठी असतो किंवा नाही ? ह्या प्रश्नाचें उत्तर यम असें सांगतो कीं, तें ब्रह्म (ह्यणजे तो परमेश्वर) पूर्वीं सांगितलेल्या गुणांनीं युक्त असा राहातो ह्यांत संशय नाही ॥ ३ ॥

स्वप्नान्तं जागरितान्तञ्चोभौ येनानुपश्यति । महान्तं विभ्रमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ४ ॥

टीका—मुक्तौ नियामकं ब्रह्मस्वरूपं विस्तरेण ब्रूहीतिपृष्टो यमो विस्तरेणाह ॥ स्वप्नांतमिति ॥ धीरः स्वप्नांतं सुषुप्तिं जागरितांतं स्वप्नं च उभौ सुषुप्तिस्वप्नौ येन प्रेरितः सन् अनुपश्यति तं महान्तं विभ्रं आत्मानं मत्वा न शोचति ॥ ४ ॥

अर्थ—मुक्तीच्या कार्ती नियमन करणाऱ्या ब्रह्माचें स्वरूप स्पष्टपणें सांगा, असें यमास विचारल्यावर तो नचिकेतसास असें सांगतो कीं, ज्ञानी मनुष्य सुषुप्ति व स्वप्न हीं दोन्हीं ज्यानें प्रेरणा केल्यावरून पाहातो तो मोठा व सर्वव्यापी परमात्मा आहे असें जाणून शोक करित नाही ॥ ४ ॥

य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् । ईशानम्भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वैतत् ॥ ५ ॥

टीका—यः अधिकारी इमं इदं मध्वदं^१ मधु अत्तीति मध्वदः तं देहे स्थित्वा सारभोक्तारमिति यावत् जीवं अंतिकात् जीवसमीपे तन्नियामकतया स्थितं आत्मानं भगवंतं भूतभव्यस्य^२ भूतभाविनोः ईशानं प्रेरकं वेद जानाति सः ततः आत्मानं नियामकतया ज्ञातत्वात् न विजुगुप्सते^३ आत्मानं गोप्तुं नेच्छति । भगवानेव सदा सर्वत्ररक्ष-

कतयास्त इति ज्ञात्वा स्वात्मरक्षार्थं न प्रयतत इत्यर्थः ॥ तत् यत्त्वया पृष्टं तत् एतन् उक्तगुणकं वै निश्चयेन ॥ ९ ॥

अर्थ—जो अधिकारी गोड खाणारा (ह्यणजे शरिरांत राहून उत्कृष्ट खाणें खाणारा) व जीवाचे नियमन करण्याकरितां त्याजवळ राहाणारा असा परमेश्वर हा भूत व भविष्य ह्यांच्यावर अंमल चालविणारा मालक आहे असें जाणतो, तो आपलें रक्षण करण्यास इच्छित नाही. तात्पर्य, सर्वत्र ठिकाणीं नेहमीं सर्वांचा रक्षण करणार परमेश्वर आहे असें जाणून आपलें संरक्षण करण्याला तो प्रयत्न करीत नाही. तूं जें विचारिलेंस तें हें ब्रह्म आहे ॥ ९ ॥

यः पूर्वन्तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिव्यपश्यत । एतद्वैतत् ॥ ६ ॥

टीका—पुनर्भगवतो महिमोक्तिपूर्वं तत्पृष्टमेवं रूपमिति बहुभिर्मंत्रैराह ॥ य इति ॥ यः भगवान् पूर्वं अजातं चतुर्मुखं तपसः तपोनामकात् शिवात् पूर्वं अद्भ्यः अस्नामकेभ्यो भूतेभ्य पूर्वं अजायत^१ अजनयत् । यः भगवान् गुहायां हृदयगुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं स्वात्मानं भूतेभिः भूतैः सह व्यपश्यति^२ विशेषेण पश्यति । यत्त्वया पृष्टं तत् एतत् उक्तगुणकं वै निश्चयेन ॥ ६ ॥

अर्थ—आणखी भगवंताचा महिमा सांगून तूं (ह्यणजे नचिकेतानें) विचारिलेलें ब्रह्म अशा प्रकारचें आहे हें सांगण्यास्तव यम असें बोलतो कीं, जो भगवान् प्रथम ब्रह्मदेवास तपनामक शिवापेक्षां अगोदर व पंचमहाभूतापेक्षां अगोदर उत्पन्न करिता ज्ञाला, जो भगवान् हृदयगुहेमध्ये प्रवेश करून रहाणाऱ्या आपणास पंचमहाभूतासहवर्तमान पाहातो; तूं विचारिलेलें ब्रह्म हें आहे ॥ ६ ॥

या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती
या भूतेभिर्व्यजायत । एतद्वैतत् ॥ ७ ॥

टीका—अदितिः अदनात् सर्वजगद्रक्षणात् अदितिनाम्नी देवता-
मयी^१ सर्वदेवतोत्तमा या भगवत्तनुः प्राणेन मुख्यवायुना सह संवि-
शति तिष्ठति या भगवत्तनुः गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती स्वकीयामेव तनुं
भूतेभिः भूतैः प्राणिभिः सह व्यजायत विविधतया मत्स्यकूर्मादिना-
नारूपात्मना जनयामास यत् त्वया पृष्ठं तत् एतत् वै निश्चयेन ॥७॥

अर्थ—सर्व जगतांचे रक्षण करणारी अदिति नांवाची व सर्व
देवतांमध्ये उत्तम अशी जी भगवंताची तनु मुख्य प्राणासहवर्तमान
राहाते, ती भगवंताची तनु हृदयगुहेमध्ये प्रवेश करून असलेल्या
आपल्या तनूला प्राण्याशी सहवर्तमान मत्स्यकूर्मादिनानाप्रकारचे
अवतार धारण करविते. जे ब्रह्म तू विचारिलेस ते हे आहे ॥ ७ ॥

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभिः । दिवे
दिव ईज्यो जागृवद्भिर्हविष्माद्भिर्मनुष्येभिरग्निः । एतद्वैतत् ॥८॥

टीका—अरण्योः^१ अरः ज्ञायमानः णः सुखरूपः हरिः याभ्यां
गुरुशिष्याभ्यां तौ गुरुशिष्यावरणौ अरण्यो गुरुशिष्ययोः जातवेदाः
जातं वेत्तीति जातमित्युपलक्षणं सर्वज्ञः हरिः गर्भिणीभिः सुभृतः
सम्यक् धृतः गर्भः इव निहितः नितरां स्थितः । अग्निः अग्निनामा-
हरिः जागृवद्भिः^२ भगवद्ज्ञानवद्भिः हविष्माद्भिः यज्ञसाधनवद्भिः
मनुष्येभिः मनुष्यैः दिवेदिवे प्रतिदिनं ईज्यः स्तुत्यो वर्तते यत् त्वया
पृष्ठं तत् एतत् उक्तगुणकं वै ॥ ८ ॥

अर्थ—गुरु शिष्य ह्यांच्या ठिकाणीं सर्वज्ञ परमेश्वर गर्भार स्त्रि-
यांनीं चांगल्या प्रकारे धारण केलेल्या गर्भाप्रमाणे असतो. अग्निना-

१ मयट्प्राधान्यात् २ ऋगताविसतः कर्मण्यकारे गुणे च अरैतिरूपं

३ गौत्वासु—या निशा सर्वभूतानां इत्यादेः जागरणं नाम ज्ञानं.

मक परमेश्वर हा, भगवंताचें ज्ञान असणारे व यज्ञ करणारे अज्ञा मनुष्यांनीं रोज रोज स्तुति करण्यास योग्य आहे ॥ ८ ॥ तूं नें ब्रम्ह विचारिलेंस तें अशा गुणाचें आहे.

यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति । तन्देवाः सर्वेऽर्पितास्तदु नात्येति कश्चन । एतद्वैतत् ॥ ९ ॥

टीका—पुनश्च महिमोक्तिपूर्वकं स्पष्टमेतादृगित्याह ॥ यतश्चोदेति ॥ सूर्यः सृष्टिकाले यतः यस्मात् उदेति । यत्र यस्मिन् हरौ प्रलयकाले अस्तं अदर्शनं गच्छति । तं सर्वे देवाः अर्पिताः तं आश्रित्य स्थिता इत्यर्थः । तत् उ सर्वदेवायनं कश्चन कोऽपि न अत्येति न अतिक्रामति यत् त्वया पृष्टं तत् एतत् वै ॥ ९ ॥

अर्थ—आणखी भगवंताचा महिमा सांगत, तो ह्यासारखा आहे असें स्पष्ट सांगण्यास्तव यम असें बोलतो कीं, ज्यापासून सूर्य सृष्टि होते वेळीं उत्पन्न होतो, व प्रलयकालीं तो ज्यामध्ये नाहीसा होतो, त्याला आश्रय करून सर्व देव राहतात. तें सर्व देवांच्या आश्रयाचें ठिकाण कोणीही वळांडून जाऊं शकत नाही. तूं नें ब्रह्म विचारिलेंस तें हें आहे ॥ ९ ॥

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥

टीका—महिमांतरमाह ॥ यदेवेति ॥ इह देहादिषु यत् एव अवतारजातमस्ति तत् एव अमुत्र वैकुंठादिलोकेषु मूलरूपतयास्ते न तयोः कश्चिदपि भेदोस्ति । अमुत्र यत् मूलरूपमस्ति तत् नु तदेव इह देहादिषु स्थितमवतारजातं न तु गुणतः स्वरूपतो वा अणुमात्र-विशेषोऽस्तीत्यर्थः^१ । यः इह भगवन्मूलरूपेवताररूपेषु नाना इव नानाभावप्रधानं नानात्वभेदं तद्वशाद्भेदाभेदं वा पश्यति जानाति सः मृत्योः मारकात् मृत्युं तमोलक्षणं आप्नोति ॥ १० ॥

१ तथाचसूत्रं न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥

अर्थ—शरीरामध्ये जो मत्स्यकूर्मादि अवतारसमुदाय आहे तोच वैकुंठलोकामध्ये मूलरूपाने आहे. त्या दोहोरूपांमध्ये कांहीं भेद नाही. वैकुंठामध्ये जे ईश्वराचे मूलरूप आहे तेच रूप देहादिकांमध्ये अवतारसमुदाय आहे. गुणामध्ये व स्वरूपामध्ये अणुभरसुद्धां कमजास्त नाही. जो ह्या लोकीं भगवंताच्या मूलरूपामध्ये व अवताररूपांमध्ये अनेक प्रकारचे भेद आहेत असे समजतो, तो मृत्यु देणाऱ्यापासून तमोलक्षण मृत्युप्रत जातो ॥ १० ॥

मनसैवेदमाप्तव्यचेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युङ्ग
छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥

टीका—भगवद्रूपाणां भेदादिनेत्युक्त्वावयवगुणकर्मभिर्भेदादिनेत्याह ॥ मनसैवेति ॥ इह मूलरूपे अवताररूपेषु वा किञ्चन गुणकर्मादिकं नाना भिन्नं नास्ति^१ । इदं रूपादिषु भेदादिकं नेत्येतत्प्रमेयं मनसा एव मनः सामर्थ्येनैवांतःकरणेनैव आप्तव्यं ज्ञातव्यं । यः इह गुणकर्मादिषु नाना इव भिन्नं भिन्नाभिन्नं वा पश्यति सः मृत्योः मृत्युं गच्छति ॥ ११ ॥

अर्थ—भगवंताच्या रूपांमध्ये भेद नाही असे सांगून गुण व कर्म ह्यांच्या संबधानेही भेद नाही असे सांगण्यास्तव असे बोलतो की, भगवंताच्या मूलरूपामध्ये किंवा अवताररूपामध्ये गुणकर्म इत्यादिकांचे नाना प्रकार नाहीत. रूपादिकांमध्ये भेद नाही हे मनानेच समजू शकेल. गुणकर्मादिकांचे ठायीं अनेक भेद आहेत किंवा कांहीं भेद व कांहीं अभेद आहे असे जो समजतो तो मरण देणाऱ्याहूनही जास्त तमोलक्षण मृत्युप्रत जातो ॥ ११ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभ-
व्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वैतत् ॥ १२ ॥

१ तथाचसूत्रं उभयव्यपदेशादित्यादि । प्रतिषेधाच्चोति.

टीका—इदानीं गुहास्थस्योपासनार्थं परिमाणविशेषमाह ॥ अंगुष्ठमात्र इति ॥ अंगुष्ठमात्रः^१ पुरुषः भगवान् आत्मनि देहस्य मध्ये हृदये तिष्ठति । भूतभव्यस्य^२ भूतभाविनोः ईशानः प्रेरकः ततः हृदयस्थस्य प्रेरकत्वादेव ज्ञानी न विजुगुप्सते आत्मानं गोप्सुं नेच्छति । यत्वया पृष्टं तत् एतत् उक्तगुणकं वै ॥ १२ ॥

अर्थ—आतां हृदयगुहेत असलेल्या परमात्म्याची उपासना करण्यासाठी त्याचे विशेष आकृति सांगण्यास्तव यम असें बोलतो कीं, अंगुष्ठा येवढा परमेश्वर शरीरामध्ये हृदयांत आहे. तो भूत व भविष्य ह्यांजवर अंमळ चालविणारा धनी आहे. हृदयांत असलेला परमेश्वर प्रेरणा करणारा असल्यामुळेच ज्ञानी मनुष्य आपण आपले रक्षण करण्यास इच्छित नाही. जें ब्रह्म तूं विचारिलेंस तें ह्या सांगितलेल्या गुणाचें आहे ॥ १२ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवा धूमकः । ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उश्वः । एतद्वैतत् ॥ १३ ॥

टीका—उक्तानुवादेन गुणांतरमाह ॥ अंगुष्ठेति ॥ अंगुष्ठमात्रः^१ पुरुषः ज्योतिः इव तेज इव अधूमकः निर्मलः भूतभव्यस्य ईशानः सः उ स एव आद्यः स एव श्वः अनादिनित्यइत्यर्थः यत् त्वया पृष्टं तत् एतत् उक्तगुणकं वै ॥ १३ ॥

अर्थ—[पूर्वी जें सांगितलें त्याचाच अनुवाद करून परमेश्वराचे दुसरे गुण सांगतो]. (जो) अंगुष्ठायेवढा परमात्मा तेजाप्रमाणें स्वच्छ आणि भूत व भविष्य ह्यांचा नियमन करणारा आहे तोच अनादि व अनंत असा आहे. जें ब्रह्म तूं विचारिलेंस तें ह्या सांगितलेल्या गुणाचें आहे ॥ १३ ॥

१ तदुक्तं सूत्रे हृदपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् २ द्वैकवद्भावः

१ श्वेताश्वतरोपनिषत् अ० ३ ऋ० १३। तथा अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽ गुष्ठं च समाश्रित इति नारायणोपनिषदि.

यथोदकन्दुर्गे वृष्टम्पर्वतेषु विधावति । एवं धर्मान् पृथक् पश्यंस्तानेवानुविधावति ॥ १४ ॥

टीका—पुराभेदाभेददर्शिन एव अनर्थोक्तेर्भेददर्शिनस्तदनुक्तेः भेदएवास्तु धर्माणामित्यतः धर्माणां भेदज्ञानेऽनर्थं स्पष्टयति ॥ यथेति ॥ पर्वतेषु दुर्गे ऊर्ध्वभागे शिखरे वृष्टं उदकं यथा विधावति विविधतया गच्छति एवं परमेश्वरस्य धर्मान् पृथक् आश्रयादन्योन्यं वा भेदेन पश्यन् जानन् तान् एव भेदेन दृष्टान् अनु तद्दर्शनानंतरमेव विधावति तमः प्राप्नोति ॥ १४ ॥

अर्थ—कांहीं भेद व कांहीं अभेद पाहाणाऱ्याला अनर्थ प्राप्त होतो असें पूर्वी सांगितलें, आणि भेद पाहाणाऱ्यास अनर्थ प्राप्त होतो असें कांहीं सांगितलें नाहीं; ह्यावरून कोणी असें ह्मणेल कीं, धर्मांचा भेद आहे असें समजावें. तर धर्मांचा भेद आहे असें जाणल्यास अनर्थ प्राप्त होतो असें सांगण्यासाठीं यम असें बोलतो कीं, डोंगराच्या शिखरावर पाऊस पडला असतां त्याचे पाणी जसें अनेक प्रकारांनीं जातें, तसे परमेश्वराचे धर्म निरनिराळ्या प्रकारचे आहेत असें जो समजतो तो तशा ज्ञानानंतर तमोनामक नरकास जातो ॥ १४ ॥

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तन्तादृगेव भवति । एवम्मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥ १५ ॥ इति चतुर्थी वल्ली समाप्ता ॥ ४ ॥

टीका—यथा शुद्धं उदकं शुद्धे उदके आसिक्तं स्थापितं सत् तादृक् एव भवति नतु तदेव वृद्धिदर्शनात् । तथा हे गौतम हे नचिकेताः विजानतः मुनेः विजानतां मुनीनां आत्मा स्वामी मुक्तश्चतुर्मुखः एवं भवति भगवत्सदृश एव भवति न तु तदैक्यमाप्नोति १५ ॥

अर्थ—जसें शुद्ध पाणी शुद्ध पाण्यांत मिळविलें असतां त्यासारखे होतें, परंतु तीं दोन्ही एक होत नाहींत, कारण पाणी वाढलेलें

दिसतें; तसें, हे नचिकेतसा, ज्ञानी ऋषींचा स्वामी ब्रह्मदेव हा भग-
वंतासारखा होतो, तथापि भगवान व तो एकच होत नाहीत ॥१९॥
ही चवथी वल्ली संपली ॥ ४ ॥

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः । अनुष्ठाय न शोचति वि-
मुक्तश्च विमुच्यते । एतद्वैतत् ॥ १ ॥

टीका—देहादेर्भगवदधीनत्वं ज्ञात्वा ममतां जह्यादितिभावेन त-
च्याग्निः सौख्यमाह ॥ पुरमिति ॥ एकादशद्वारं श्रोत्रद्वयं चक्षुर्द्वयं
नासाद्वयं मुखं पायुपस्थे मनोबुद्धिचेत्येकादशद्वारं पुरं देहं अवक्र-
चेतसः अव्यक्ततेजसः अजस्य भगवतः संबन्धिनं तदधीनं अनुष्ठाय
भगवदधीनतया निश्चित्य ममतात्यागी न शोचति । च देहाभिमाना-
भावेन पामरवत्मुक्तवद्वातत्कृतक्लेशशून्यतया प्रागेव विमुक्तः अपरो-
क्षज्ञानी दग्धपटायमानदेहाभिमानवान् प्रारब्धावसाने विमुच्यते निःशे-
षतः मुच्यते मुख्यमुक्तिभाक् भवति । यत् त्वया पृष्टं तत् एतत् देह-
द्रियादिनेतृत्वमुक्तिप्रदत्वादिगुणकं वै ॥ १ ॥

अर्थ—देहादिक भगवंताचे स्वाधीन आहेत असें जाणून ममता
सोडावी ह्या उद्देशानें ममता सोडणारास काय सुख होते तें सांग-
ण्याकरितां यम असें सांगतो कीं, दोन कान, दोन डोळे, दोन नाक-
पुड्या, तोंड, गुद, जननेंद्रिय, मन आणि बुद्धि हीं अकराद्वारें असलेला
देह हा ज्याचें तेज गुप्त आहे अशा भगवंताच्या स्वाधीन आहे; असें
मनांत आणून ममता टाकणारा मनुष्य शोक करीत नाही, आणि दे-
हावरील अभिमान नाहीसा झाल्यामुळे पामराप्रमाणें (अथवा मुक्त
झालेल्या जीवाप्रमाणें) कर्माचें दुःख न होतां, मुक्त होण्याचे पूर्वीच
तो अपरोक्षज्ञानी जळालेल्या कापडासारखा देह धारण करून प्रारब्ध-
कर्म संपलें ह्मणजे पूर्णपणें मुक्तीस जातो ॥ १ ॥

इत्थंः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्भोतावेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृ

षट्सद्वयसव्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम्बृहत् ॥२॥

टीका—परमेश्वरस्य महिमांतर माह ॥ हंसइति ॥ हंसः^१ हंचासौ-
दोषहीनश्चासौ सश्चसाररूपश्चेति शुचिषत्^२ शुचौ वायावस्तीति वायुस्थः
वसुः^३ वरं सुसुखं यस्य स वरसुः अंतरिक्षसत् अंतरिक्षगः होता^४
इंद्रियादिस्थः वेदिषत् वेद्यां यज्ञपरिष्कृतभूम्यां पूज्यतया अस्तीति
अतिथिः अतिशयं अन्नं यस्य सः दुरोणसत् दुरोणे सोमरसपात्रे अ-
स्तीति नृषद्वरसत् नृषद्वरेषु ब्रह्मादिदेवेषु अस्तीति ऋतसत् ऋते यथार्थ-
वेदे अस्तीति व्योमसत्^५ व्योम्नि प्रकृतौ अस्तीति अब्जा^६ अब्जातेषु
अस्तीति गोजागोषुजातेषु अस्तीति ऋतजा मुक्तेषु अस्तीति अद्रिजा
अद्रिजेषु अस्तीति ऋतं वेदप्रतिपाद्यं बृहत् बहुलगुणविशिष्टं ।
यत्त्वया एष्टं तत् एतत् एतद्गुणकं वै ॥ २ ॥

अर्थ—परमेश्वराचा दुसर^१ महिमा सांगण्यास्तव यम असें बोलतो
कीं, दोषरहित असून उत्तम वायूचे ठायीं राहाणारा, ज्यास उत्तम
सुख आहे असा, आकाशांत जाणारा, इंद्रियादिकांचे ठायीं रा-
हाणारा, यज्ञासाठीं केलेल्या भूमिवर पूज्य असणारा, ज्याला अति-
शय अन्न आहे, सोमवल्लीच्या रसाचे पात्रांत असणारा, ब्रह्मादिकदे-
वांमध्ये असणारा, वेदाचे ठायीं असणारा, आकाशांत लक्ष्मीचे ठिकाणीं
असणारा, उदकापासून झालेल्या पदार्थांचे ठिकाणीं असणारा, गाई

१ ओहाक्यागे इत्यतो अचप्रत्यये टिलोपे हामिति रूपं । सारपदस्यांतलोपे
विसर्गे च स इतिरूपं.

२ शुचि शब्दोपपदादस्तेः शटप्रत्यये श्रसोरल्लोप इति अकारलोपे षत्वेचषादिति
रूपं । एवमग्रेपिध्वेयं

३ पूर्वपदेरशब्दलोपः ४ हुदानादानयोरित्यतः कर्त्तरि तच्.

५ विपूर्वात् उभितंतु संताने इतिधातोस्धिकरणे मन्प्रत्यये गुणे अंतलोपे च व्यो
मेतिसिद्धं

६ अब्जशब्दोपपदादस्तेः क्तिप्रत्यये सकारस्य रुत्वे विसर्गे सवर्णदीर्घे च
अब्जा इति भवति । एवमग्रेपि

पासून झालेल्या पदार्थांचे ठिकाणी असणारा, मुक्तजीवांचे ठिकाणी असणारा, पर्वतापासून उत्पन्न झालेल्या पदार्थांचे ठिकाणी असणारा, वेदांनीं वर्णन करण्यास योग्य, बहुत गुण असलेला (असा परमेश्वराचा महिमा आहे). तूं विचारिलेले ब्रह्म असें आहे ॥ २ ॥

ऊर्ध्वम्प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति । मध्ये वामनमासीन-
म्विश्वे देवा उपासते ॥ ३ ॥

टीका—अंगुष्ठमात्रतया स्थितस्य व्यापाराविशेषं वदन्नेव निरव-
काशवामनश्रुत्या जीव इति प्राप्तं चोद्यं निराह ॥ ऊर्ध्वमिति ॥
योऽंगुष्ठमात्रत्वादिना प्रागुक्तः सः प्राणं प्राणवायुं ऊर्ध्वं ऊर्ध्वगति-
मत्तया उन्नयति प्रेरयति अपानं अपानवायुं प्रत्यक् अधः विण्मूत्रा-
दिनिष्कासनहेतुतया अस्यति प्रेरयति । मध्ये हृदि आसीनं वामनं
विश्वेदेवाः सर्वदेवाः उपासते १ ॥ ३ ॥

अर्थ—अंगव्यायेवढा जो आहे ह्मणून सांगितला त्याचा विशेष
व्यापार सांगून वामन ह्या शब्दावरून तो जीव आहे असें ह्मणणे बरोबर
नाहीं, असें सांगण्यास्तव यम असें बोलतो कीं, जो अंगव्यायेवढा
आहे ह्मणून पूर्वी सांगितले तो प्राणवायूस वर हलण्याला प्रेरणा
करितो, आणि अपानवायूस मलमूत्र बाहेर निघण्यास्तव प्रेरणा
करितो. हृदयांत असलेल्या वामनाची (ह्मणजे परमेश्वराची) सर्व
देव पूजा करितात ॥ ३ ॥

अस्यविस्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः । देहाद्विमुच्यमा-
नस्य किमत्र परिशिष्यते । एतद्वैतत् ॥ ४ ॥

टीका—कांश्चिद्भगवद्गुणानुक्त्वा तूष्णीं स्थितं यमं पुनस्तद्गुणान्
वक्तुं पृच्छति नचिकेताः ॥ अस्येति ॥ शरीरस्थस्य देहिनः अस्य
जीवस्य विस्रंसमानस्य स्थूलदेहं त्यजतःसतः देहात् सूक्ष्मदेहात् वि-

मुच्यमानस्य तदपि त्यजतः अत्र मुक्तौ किं परिशिष्यते अवाशि-
ष्यते । एतस्योत्तरमाह ॥ एतद्वैतदिति ॥ त्वया पृष्टं तत् वस्तु एतत्
वक्ष्यमाणकतया परिशिष्यमाणं वै इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अर्थ—भगवंताचे कांहीं गुण सांगून यम मुकाट्याने बसला अ-
सतां, आणखी भगवंताचे गुण सांगा ह्मणून नचिकेतस असें विचारितो
कीं, शरीरांत असलेला जीव देह टाकून लिंगदेहांतून निवून मुक्त
झाल्यावर बाकी काय राहाते ? ह्याचें उत्तर यम असें सांगतो
कीं, तूं जें ब्रह्म विचारिलेस तें जें हें बाकी उरतें तें आहे ॥ ४ ॥

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जी-
वति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ ५ ॥

टीका—सर्वजीवनहेत्वोर्मुख्यवायोरूपयोरपि प्रेरकत्वगुणं परिशि-
ष्यमाणस्य आह ॥ नेति ॥ कश्चनमर्त्यः चेतनराशिः प्राणेन प्राणवा-
युना न जीवति। अपानेन च अपानवायुनाऽपि न जीवति । तु तर्हि
यस्मिन् परमात्मनि एतौ प्राणापानौ उपाश्रितौ तेन इतरेण जीवति
भगवत्प्रेरिताभ्यां एताभ्यां जीवति न स्वतंत्राभ्यामित्यर्थः ॥ ५ ॥

अर्थ—सर्वांना जीवंत राहाण्याची दोन कारणें अशीं मुख्य वा-
यूचीं दोन रूपें प्राण व अपान ह्यांनाही नियमन करण्याचा गुण, तें
जें बाकी उरलेलें (ब्रह्म) त्याला आहे असें सांगण्यास्तव यम असें
ह्मणतो कीं, कोणीही मरणारा प्राणी प्राणवायूच्या योगानें जीवंत
राहातो असें नाहीं, अथवा अपानवायूच्या योगानेंही जीवंत राहातो
असें नाहीं, तर ज्या परमेश्वराचे ठिकाणी प्राण व अपान हे दोघे
आश्रय करून राहातात, त्या तिऱ्हाईत परमेश्वराच्या योगानें जीवंत
राहातो ॥ ५ ॥

इन्त त इदम्प्रवक्ष्यामि गुह्यम्ब्रह्म सनातनम् । यथा च मरणं
प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥

टीका—हे गौतम हे नचिकेतः मरणं प्राप्य आत्मा जीवः यथा च भवति तच्च इदं गुह्यं सनातनं अनादि ब्रह्म ते प्रवक्ष्यामि हंत इति हर्षे ॥ ६ ॥

अर्थ—हे नचिकेता, मरण आल्यावर जीव ज्यामुळे राहातो ते हे गुप्त अनादिब्रह्म तुला मी सांगतो बरे बाबा ॥ ६ ॥

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽतु संयन्ति यथा कर्म यथा श्रुतम् ॥ ७ ॥

टीका—ब्रह्मण्ययुक्तधर्म जीवस्याह ॥ योनिमिति ॥ देहिनः देहधारणयोग्याः अन्ये केचन जीवाः शरीरत्वाय शरीरवत्वाय योनिं यथा कर्म यथा श्रुतं स्वस्वकीयविद्याकर्मानतिक्रमेण प्रपद्यन्ते प्राप्नुवन्ति । अन्ये देहिनः स्थाणुं स्थावरदेहं स्वस्वकीयकर्माद्यनुसारेण संयांति प्राप्नुवन्ति ॥ ७ ॥

अर्थ—ब्रह्मामध्ये जे धर्म असणे योग्य नाही असे धर्म जीवाला आहेत असे सांगण्यास्तव यम असे सांगतो की, देह धारण करण्याजोगे काही जीव शरीर धारण करण्याकारितां आपआपली विद्या व कर्मे जशीं असतील तशा योनीस जातात. देहधारण करणारे दुसरे काही जीव आपआपली कर्मे जशीं असतील तसे स्थावराचे जन्मास जातात ॥ ७ ॥

य एष सुप्तेषु जागर्त्ति कामं कामं पुरुषो निर्ममाणः।तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिन्नोकाः श्रिताः सर्वे तदुनात्येति कश्चन ॥ एतद्वैतत् ॥ ८ ॥

टीका—जीवभेदकगुणयुक्तत्वेन भगवतो महिमानमाह ॥ य एष इति ॥ यः एषः पुरुषः भगवान् सुप्तेषु जीवेषु कामं स्वेच्छानुसारेण कामं काम्यमानं स्वप्नप्रदार्थजातमिति वा निर्ममाणः उत्पादयन् जा-

गतिं तत् एव शुक्रं शोकरहितं तत् ब्रह्म तत् एव अमृतं अनश्वरं
इतिवेदादिषु प्राज्ञैः उच्यते । महिमांतरमाह ॥ तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्
ब्रह्मणि सर्वे लोकाः श्रिताः आश्रिताः तत् उ तदेव कश्चन कोऽपि
न अत्येति अतिक्रामति । यत् त्वया पृष्टं तत् एतत् उक्तगुणकं वै
निश्चयेन ॥ ८ ॥

अर्थ—जीवाहून भिन्नगुणांनी युक्त अशा भगवंताचा महिमा काय
आहे तो सांगण्यास्तव यम असें बोलतो कीं, जो हा भगवान जीव
निजलेला असतां त्यास आपल्या इच्छेप्रमाणें स्वप्नांतले पदार्थ उ-
त्पन्न करून जागत राहातो, तोच शोकरहित आहे, तें ब्रह्म आहे,
तेच नाशरहित आहे, असें वेदादिकामध्ये ज्ञान्यांनीं सांगितलें आहे,
त्या ब्रह्माचे ठिकाणीं सर्व लोक आश्रित आहेत, त्याला वलांडून
कोणीही जात नाही. तूं विचारिलेलें ब्रह्म अशा गुणांचें आहे ॥८॥

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एक-
स्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ९ ॥

टीका—पूर्वोक्तं जीवनियंतृत्वं दृष्टांताभ्यां व्यनक्ति अग्निर्यथेत्या-
दिना मंत्रद्वयेन ॥ भुवनं प्रविष्टः अग्निः चेतनोऽग्निः यथा एकः
पाकादिकर्ता नान्यः तथाप्यस्य चेतनाग्नेः रूपं रूपं प्रतिरूपः प्रति-
बिंबः बभूव । तथा सर्वभूतान्तरात्मा सर्वजीवानुप्रविष्टो भगवान्
एकः स्वतंत्रो नान्यः । अस्य भगवतः रूपं रूपं प्रति प्रतिरूपः^१
प्रतिबिंबः बहिः च बभूव ॥ ९ ॥

अर्थ—पूर्वीं असें सांगितलें कीं, जीवांचें नियमन ईश्वर करितो,
त्यास हा ईश्वराचा धर्म उदाहरणें देऊन स्पष्ट सांगण्याकरितां यम असें
बोलतो कीं, जसा चेतन अग्नि स्वयंपाक इत्यादि करणारा एकच
अमून तसा दुसरा नाही, तथापि त्या चेतन अग्नीचें प्रत्येक रूप

प्रतिबिंब आहे, तसा सर्व प्राण्यांमध्ये असलेला परमेश्वर एक स्वतंत्र असून तसा दुसरा नाही. त्या भगवंताचे प्रत्येक रूप प्रतिबिंब आहे व तो प्राण्यांचे बाहेरही आहे ॥ ९ ॥

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एक-
स्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ १० ॥

टीका—भुवनं प्रविष्टः वायुः चेतनवायुः यथा एकः तथाप्य-
स्यचेतनवायोः रूपं रूपं प्रतिरूपः प्रतिबिंबः बभूव । तथा सर्वभूतां-
तरात्मा सर्वजीवानुप्रविष्टो भगवान् एकः स्वतंत्रो नाऽभ्यः । अस्य
भगवतः रूपं रूपं प्रति प्रतिरूपः प्रतिबिंबः बहिः च बभूव ॥१०॥

अर्थ—जगतामध्ये प्रवेश केलेला चेतनवायु जसा एक असूनही
त्या चेतनवायूचे प्रत्येक रूप प्रतिबिंब आहे तसा सर्व प्राण्यांचे ठि-
काणी असणारा परमेश्वर स्वतंत्र असून तसा दुसरा नाही. ह्या
भगवंताचे प्रत्येक रूप प्रतिबिंब आहे व तो प्राण्यांच्या बाहेरही
आहे ॥ १० ॥

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।
एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥११॥

टीका—यथा सूर्यः सर्वलोकस्य चक्षुः चक्षुर्नियंतृतया चक्षु-
र्नामकः चक्षुरंतस्थः सन्नपि चाक्षुषैः बाह्यदोषैः बाह्यचक्षुःसंबंधि-
भिर्दोषैः न लिप्यते । तथा सर्वभूतांतरात्मा सर्वजीवानुप्रविष्टोभग-
वान् एकः स्वतंत्रः बाह्यः बहिर्भूतः सन् लोकदुःखेन न लिप्यते^१ ।
स्वतंत्रत्वादितिभावः ॥ ११ ॥

अर्थ—जसा सूर्य सर्व लोकांचा चक्षु ह्याणजे दृष्टीचे नियमन
करणारा चक्षु नांवाचा देव डोळ्यांत राहाणारा आहे, तथापि बाहेरील
डोळ्यांचे दोष त्याला लागत नाहीत, तसा सर्व प्राण्यांचे ठिकाणी

असणारा भगवान् स्वतंत्र व प्राण्यांचे बाहेर असून तो लोकांचे दुःखानें लिप्त होत नाही ॥ ११ ॥

एको वशी सर्वभूतांतरात्मा एकं रूपम्बहुधा यः करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतन्नेतरेषाम् ॥ १२ ॥

टीका—यः एकः स्वतंत्रः वशी सर्वभूतांतरात्मा । यः एकं रूपं बहुधा करोति । तं आत्मस्थं ये धीराः अनुपश्यन्ति तेषां सुखं शाश्वतं इतरेषां सुखं न शाश्वतं ॥ १२ ॥

अर्थ—जो स्वतंत्र सर्वास वश ठेवणारा व सर्व प्राण्यांचे अंतरी असणारा आहे, जो एका रूपाला अनेक रूपें करितो, तो आत्म्याचे ठिकाणी राहाणारा परमेश्वर जे ज्ञानी जाणतात त्यांचें सुख नेहेमी राहणारें असतें, व इतरांचें सुख नेहेमी राहणारें नसतें ॥ १२ ॥

नित्योऽचित्यानाञ्चेतनश्चेतनानामेको बहुनां यो विदधाति कामान् । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ १३ ॥

टीका—नित्यानां वस्तूनां नित्यः अतिशयेननित्यः । च चेतनानां चेतनः मुख्यचेतनोन्ये चेतनाभासाः तदधीना इतियावत् । यः बहूनां कामान् विदधाति ददाति तं आत्मस्थं ये धीराः अनुपश्यन्ति तेषां शान्तिः शाश्वती इतरेषां शान्तिः न शाश्वती ॥ १३ ॥

अर्थ—नित्यपदार्थांमध्ये नित्य असणारा ह्यणजे जो अतिशय नित्य आहे, आणखी चेतनपदार्थांमध्ये चेतन असणारा ह्यणजे जो मुख्य चेतन असून इतर चेतनपदार्थ त्याच्या आधीन आहेत, जो बहुत इच्छिलेले पदार्थ देतो, त्या परमेश्वरास जे ज्ञानी जाणतात त्यांची शान्ति नेहेमी राहणारी असते; इतरांची शान्ति नेहेमी राहणारी नसते ॥ १३ ॥

तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यम्परमं सुखम् । कथं नु तद्विजानीयां
 किमु भाति विभाति वा ॥ १४ ॥

टीका—भगवतो महिमांतरमाह ॥ तदेतदिति ॥ तत् एतत् उक्त-
 ब्रह्मणो रूपं अनिर्देश्यं इदमित्थं इति निर्देश्यमशक्यं परमं सुखं सु-
 खात्मकं इति एवं ज्ञानिनःमन्यन्ते । कथं नु केन प्रकारेण तत् तादृक्
 सुखात्मकं भगवद्रूपं अहं विजानीयां^१ । किमु तत् भाति दीप्यते
 वा अथवा न भाति ॥ १४ ॥

अर्थ—भगवंताचा आणखी दुसरा महिमा सांगण्यास्तव यम असें
 बोलतो कीं, तें हें सांगितलेलें ब्रह्माचें रूप अमुक प्रकारचें आहे
 असें सांगतां येत नाहीं, तें अतिशय सुखकारक आहे असें ज्ञानी
 लोक समजतात. तसलें सुखकारक भगवंताचें रूप मला कसें सम-
 जेल ? तें रूप प्रकाशतें किंवा प्रकाशत नाहीं ? ॥ १४ ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकन्नेमा विद्युतो भान्ति कु-
 तोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वन्तस्य भासा सर्वमिदं
 विभाति ॥ १५ ॥ इति पंचमी वल्ली समाप्ता ॥ ५ ॥

टीका—तस्य महिमांतरमाह ॥ न तत्रेति ॥ तत्र कथं नु तद्वि-
 जानीयामित्यत्र तत्पदोक्ते ज्ञानार्थं प्रार्थिते वस्तुनि सूर्यः न भाति
 भासयति चंद्रतारकं^२ न भाति । इमा विद्युतः न भान्ति । कुतः
 अयं अस्मदृष्टिगोचरः अग्निः । तं एव भातं अनु तद्ज्ञानं अनुसृत्य
 सर्वं सूर्यादितेजोजातं भाति^३ । तस्य भासा सर्वं इदं जगत्
 विभाति ॥ १५ ॥ इतिपंचमीवल्ली

अर्थ—त्या भगवंताच्या रूपाचा आणखी दुसरा महिमा सांग-
 ण्यास्तव यम असें बोलतो कीं, ज्याचें ज्ञान व्हावें ह्याणून प्रार्थना

१ प्रार्थनायांलिङ् २ द्वंद्वकवद्भावः

३ तथा च सूत्रं अनुकृतेस्तस्यच.

केली त्या षडार्थापुढें सूर्य प्रकाशत नाही, चंद्र व तारे प्रकाशत नाहीं, ही बीज चमकत नाही, मग आपल्या डोळ्याला दिसणाऱ्या अग्नीची काय कथा ? परमेश्वराच्या तेजानें सूर्य इत्यादिक प्रकाशतात. त्याच्या प्रकाशानें हें सर्व जगत प्रकाशतें. येथें पाचवी वल्ली संपली ॥ १९ ॥

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः । तदेव शुक्रन्त-
ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिं लोकाः श्रिताः सर्वे तदुनात्येति
कश्चन । एतद्वैतत् ॥ १ ॥

टीका—साधूनां भगवन्महिम्नो बुध्यारोहाय लोकप्रसिद्धार्थस्य साम्येन तन्महिमानमाह ॥ ऊर्ध्वेति ॥ ऊर्ध्वमूलः ऊर्ध्वः सर्वोच्चो भगवान्मूलं वृक्षमूलं भूतलमिव मूलं यस्य जगदाख्यवृक्षस्य सः अवाक्शाखः अर्वाचः अधमाः देवाः शाखाः यस्य सः भूमिगतवृक्षमूलं तु श्रीतत्त्वं ज्ञेयं एषः प्रमाणप्रमितः अश्वत्थः^१ जगदाख्योऽश्वत्थतरु-रिवस्थितः आशुगतिमत्त्वाद्दश्वः परमेश्वरः तस्मिन् तिष्ठतीति वा सनातनः प्रवाहतोऽनादिः तत् एव ऊर्ध्वाख्यं मूलमेव शुक्रं शोकरहितं ब्रह्म तत् एव अमृतं मोक्षाख्यं इति ज्ञानिभिः उच्यते । तस्मिन् ब्रह्मणि सर्वे लोकाः श्रिताः आश्रिताः । कश्चन तत् ब्रह्म न अत्येति अतिक्रामति उ निश्चयेन । यत्वया पृष्ठं तत् एतत् एतादृशगुणकं वै निश्चयेन ॥ १ ॥

अर्थ—साधूना बुद्धीच्या योगानें भगवंताचा महिमा समजावा ह्यापून लोकांना समजण्याजोगा दाखला देऊन भगवंताचा महिमा सांगण्या-करितां यम असें सांगतो कीं, झाडाचें मूळ जसें भूतल असतें तसें ह्या जगद्रूप झाडाचें मूळ सर्वोत्तम भगवान आहे. ह्या झाडाच्या फांद्या कनिष्ठदेव आहेत. हें जगद्रूप झाड अश्वत्थाच्या झाडाप्र-

१ आशुपदोपपदाद्वाधातोः कप्रत्यये उपपदांतलोपे ऋस्वत्वेचाश्च इतिसिद्धेः

माणें असून प्रवाहरूपानें अनादि आहे. तेंच जगद्रूप झाडाचें सर्वोत्कृष्ट मूळ शोकरहित ब्रह्म आहे. तेंच मोक्ष आहे असें ज्ञानी ह्मणतात. त्या ब्रह्माच्या ठिकाणीं सर्व लोक आश्रय करून राहिले आहेत. कोणीही त्या ब्रह्माला वलांडून जाऊं शकत नाही. तूं जें विचारिलेंस तें ह्या गुणांनीं युक्त आहे असें निश्चयानें जाण ॥ १ ॥

यदिदं किञ्च जगत्सर्व्वं प्राण एजति निःसृतम् । महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥

टीका—यत् इदं किञ्च सर्व्वं जगत् प्राणे प्राणात् त्रिसृतं तदिदं जगत् यस्मात् एजति यत्प्रेरणया चेष्टते तत् ब्रह्म वज्रं^१ वज्रवत् महद्भयं महद्भयदं उद्यतं उत्कृष्टयत्नवत् एतत् ये विदुः ते अमृताः मुक्ताः भवन्ति ॥ २ ॥

अर्थ—जें हें कांहीं सर्व्व जगत प्राणापासून उत्पन्न झालें आहे तें हें जगत ज्यानें प्रेरणा केल्यानें चालतें तें ब्रह्म वज्राप्रमाणें मोठें भयंकर व उत्कृष्ट उद्योग करणारें असें आहे. जे ज्ञानी ह्यास जाणतात ते मुक्त होतात ॥ २ ॥

भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्य्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्चमृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ३ ॥

टीका—वज्रवद्भयदत्वं कुत इत्यत आह ॥ भयादिति ॥ अस्य ब्रह्मणः भयात् अग्निः तपति^२ । अस्य भयात् सूर्य्यः तपति । अस्य भयात् इद्रं च वायुः च पंचमः मृत्युः वर्षणादिस्वस्वकार्येषु धावति^३ ॥ ३ ॥

१ वज्रनाद्वज्रमुच्यत इति स्मृत्यायोगरूढिभ्यां वज्रशब्दार्थो भगवान्

२ अस्य समाख्या तैत्तिरीयोपनिषत् ब्रह्मवल्ली अनु० ८

३ धावूगाति शुध्योः

अर्थ—ब्रह्म वजासारखें मोठें भयंकर कशावरून आहे तें सांगण्यास्तव यम असें बोलतो कीं, ब्रह्माच्या भयानें अग्नि उष्ण होतो. त्याच्या भयानें सूर्य तापतो. त्याच्या भयानें इंद्र व वायु व पांचवा मृत्यु हे अनुक्रमें पाऊस पाडणें इत्यादि आपआपल्या कामाला धांवतात ॥ ३ ॥

इह चेदशकद्बोद्धुम्प्राक् शरीरस्य विस्रसः । ततः स्वर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥

टीका—एवं संपादितज्ञानं नचिकेतसं दृष्ट्वा विस्मितोऽन्योऽप्येवं कुर्यादित्याशयवान् तथा कर्तुः फलमाह ॥ इह चेदिति ॥ इह मानुषे देहे शरीरस्य भौतिकदेहस्य विस्रसः सतः विस्रंसनात् पतनावस्थानात् प्राक् बोद्धुं अशकत् शक्तः चेत् ततः स्वर्गेषु लोकेषु वैकुण्ठालोकेषु शरीरत्वाय अप्राकृतचिदानंदात्मकदेहत्वाय कल्पते । मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अर्थ—ह्याप्रमाणें ज्यानें ज्ञानसंपादन केलें आहे अशा नचिकेतसाला पाहून दुसऱ्यानेंही आश्चर्य पावून तसें करावें असें मनांत आणून तसें करणाराला काय फल होतें तें सांगण्याकरितां यम असें ह्मणतो कीं, मनुष्यदेह असतां पंचमहाभूतात्मक शरीर पडण्यापूर्वी ह्मणजे मरण्यापूर्वी जर ब्रह्म जाणूं शकेल, तर असें ज्ञान झाल्यावर वैकुण्ठलोकामध्ये अप्राकृतचिदानंदात्मक शरीर मिळतें ॥ ४ ॥

यथाऽऽदर्शे तथाऽऽत्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके । यथा प्मुपरीव ददृशे तथा गन्धर्व्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥

टीका—उक्तोपाये जायमानोऽपि बोधो नैकविध इत्याह ॥ यथेति ॥ आत्मनि जीवे स्थितः भगवान् आदर्शे दर्पणे मुखं यथा न सम्यक् दृश्यते तथा ज्ञानदृष्टिभिः दृश्यते । यथा स्वप्ने पदार्थाः

दृश्यते तथा पितृलोके दृश्यते न सम्यगित्यर्थः । यथा अप्सु परि
इव सम्यगिव प्रतिमुखादिकं दृश्यते तथा गंधर्वलोके किञ्चित्स्पष्टतया
दृश्यते । ब्रह्मलोके तु छायातपयोः इव छायातपमिलितच्छले वस्तु
यथा ऽ हनि दृश्यते तथा परमेश्वर इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अर्थ—सांगितल्याप्रमाणें उपाय केला असतांही ज्ञान एकच
प्रकारचें होत नाहीं असें सांगण्यास्तव यम असें बोलतो कीं, जसें
आरशामध्ये तोंड चांगलें दिसत नाहीं, तसा जीवाचे ठिकाणीं अस-
लेला परमेश्वर ज्ञानदृष्टीनें चांगला समजत नाहीं. स्वप्नामध्ये जसें
पदार्थ चांगले दिसत नाहींत, तसा पितृलोकामध्ये परमेश्वर
चांगला जाणला जात नाहीं. जसें पाण्यामध्ये प्रतिबिंब बरेंच
दिसते, तसें गंधर्वलोकामध्ये परमेश्वर कांहींसा स्पष्ट दिसतो. ब्रह्म-
लोकामध्ये तर जसा ऊन व सावळी मिसळलेल्या जाग्यामध्ये पदार्थ
दिवसा दिसतो तसा परमेश्वर दिसतो ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणाम्पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् । पृथगुत्पद्यमाना-
नां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥

टीका—इह चेदशकद्वोद्भुमित्युक्तं तत्रकस्यबोत्था स्वर्गलोकगो
भवतीत्यतो बोद्धव्यमाह ॥ इन्द्रियाणामिति ॥ इन्द्रियाणां पृथग्भावं
तारतम्यं यत् च उदयास्तमयौ जगदुदयास्तमयौ भगवतः पृथक्
नानाप्रकारेण उत्पद्यमानानां सतां प्रतीत्यादिकं मत्वा भगवदधीनं
ज्ञात्वा धीरः न शोचति ॥ ६ ॥

अर्थ—मनुष्यदेहामध्ये मरण्यापूर्वीं ब्रह्माचें ज्ञान होईल तर, असें
पूर्वीं सांगितलें त्यास कोणाचें ज्ञान स्वर्गलोकीं जाणाऱ्याला होतें ?
अशी शंका आल्यावरून जाणण्यास जो योग्य तो सांगण्यासाठीं यम
असें बोलतो कीं, इन्द्रियाच्या देवतांचें तारतम्य आणि जगताची
उत्पत्ति व नाश, नानाप्रकारानें उत्पन्न होणाऱ्यास पदार्थाचे अनु-

भवादिक हे भगवंताच्या स्वाधीन आहेत असे जाणून ज्ञानी मनुष्य दुःख करीत नाही ॥ ६ ॥

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्वमुत्तमम् । सत्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥

टीका—नैतावदेव किंतु तारतम्यांतर्गतत्वेन भगवद्ज्ञानमावश्यकमित्याह ॥ इन्द्रियेभ्य इति ॥ इन्द्रियेभ्यः इन्द्रियाभिमानिदेवेभ्यः मनः मनोऽभिमानिरुद्रवीद्रशेषाः परं श्रेष्ठाः । मनसः मनोऽभिमानिदेवताभ्यः सत्त्वं बुद्धिः बुद्धेः अभिमानिनीसरस्वती उत्तमं उत्तमा।सत्वात् बुद्धेः बुद्ध्यभिमानिसरस्वत्याः महान् महत्तत्त्वाभिमानि आत्मा विरिंचः अधि अधिकः । महतः चतुर्मुखात् अव्यक्तं प्रकृत्यभिमानिनीश्रीः उत्तमं ॥ ७ ॥

अर्थ—येवढेच नाही; तर देवांमध्ये कनिष्ठ कोण व श्रेष्ठ कोण असे तारतम्य जाणून, भगवंताचे ज्ञान होणे आवश्यक आहे असे सांगण्यास्तव यम असे सांगतो की, इन्द्रियादिकांच्या देवतापेशां मनाच्या अभिमानिदेवता रुद्र, गरुड व शेष श्रेष्ठ आहेत. मनाच्या अभिमानि देवतापेशां बुद्धीची अभिमानि देवता श्रेष्ठ आहे. बुद्धीची अभिमानिदेवता सरस्वती हिजपेशां महत्तत्त्वाची अभिमानिदेवता ब्रह्मदेव श्रेष्ठ आहे. महत्तत्त्वाची अभिमानिदेवता ब्रह्मदेव ह्याजपेशां प्रकृतीची अभिमानिदेवता लक्ष्मी ही श्रेष्ठ आहे ॥ ७ ॥

अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च । तंज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वंच गच्छति ॥ ८ ॥

टीका—अव्यक्तात् तु पुनः श्रीतत्त्वात् पुरुषः पूर्णत्वहेतुना पुरुषनामा विष्णुः परः श्रेष्ठः व्यापकः अपरिच्छिन्नः च^१ अलिङ्गः

प्राकृतभौतिकदेहरहितः एव । तं तारतम्यांतर्गतं ज्ञात्वा जंतुः भवषाशात् मुच्यते च अमृतत्वं पुनर्जन्ममरणाभावरूपं अमृतत्वं गच्छति ॥ ८ ॥

अर्थ—लक्ष्मीपेक्षां विष्णु श्रेष्ठ, अमर्यादित, व भौतिकदेहरहित आहे. त्याचें ज्ञान झाल्याने प्राणी संसारपाशांतून मोकळा होतो आणि पुनः जन्ममरण न यावें असा मोक्ष त्याला प्राप्त होतो ॥ ८ ॥

न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् । हृदा मनीषा मनसाभिकृप्तो य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ९ ॥

टीका—मुक्तिहेतुज्ञानं न चक्षुरादिना सिध्यति किंतु भक्ति श्रवणाद्युपोद्बलितेन मनसैवेत्याह ॥ न संदृश इति ॥ अस्य नानावतारनिदानभूतस्य मूलरूपस्य प्रकृतेर्भगवतः रूपं संदृशे सम्यक् ज्ञानाय अव्यक्तैकस्वभावत्वात् अचित्यमहिमत्वाच्च न तिष्ठति । कश्चन कोऽपि एनं भगवंतं चक्षुषा चक्षुरादिकरणैः न पश्यति । हृदा श्रवणमननध्यानभक्त्यादिसाधनयुक्तेन मनसा मनीषा ज्ञानरूपो भगवान् अभिकृप्तः विषयीकृतः भवति । ये एनं भगवंतं विदुः ते अमृताः मुक्ताः भवन्ति १ ॥ ९ ॥

अर्थ—मुक्तीला जें ज्ञान कारण आहे तें डोळे इत्यादिकांनी प्राप्त होत नाही; तर वेदांताचें श्रवण, भक्ति, इत्यादिकांच्या जोरानें व मनानें तें ज्ञान प्राप्त होतें; असें सांगण्यास्तव यम असें बोलतो कीं, भगवंताच्या अनेक अवतारांचें कारणभूत जें मूलरूप तें चांगलें दिसण्यांत यावयाचें नाही. कोणाही ह्या भगवंताला डोळे इत्यादि इंद्रियांनी पाहात नाही. कारण, दृष्टीस न पडणें हा त्याचा स्वभाव आहे व त्याचा महिमा अचित्य आहे. वेदांत ऐकणें, जें ऐकिलें त्याचें मनन करणें, एकाग्रचित्त करून भगवंताचें ध्यान करणें, भगवंताची भक्ति करणें, इत्यादि साधनयुक्त मनानें ज्ञानरूप भगवंताचें ज्ञान होतें. जे ह्या भगवंताला जाणतात ते मुक्त होतात ॥ ९ ॥

१ अनियमसर्वेषामविरोधाच्छद्धानुमानाभ्यामिति सूत्रेण सर्वेषां ज्ञातिनां मुक्तिः

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टते
तामाहुः परमाङ्गतिम् ॥ १० ॥

टीका—हृदा मनसेत्यत्र हृदेत्युक्तसाधनेषु अभ्यर्हितं ज्ञानसाधनं
किमित्यतः प्रत्याहारादिसिद्धधारणादिरूपध्यानमित्याह ॥ यदेति ॥
पंचज्ञानानि^१ चक्षुरादिपंचेन्द्रियाणि मनसा सह यदा अवतिष्ठन्ते
विषयभोगव्यावृत्ततया तिष्ठन्ति च बुद्धिः न विचेष्टते विषयान् प्रति
न प्रवर्तते तां^१ इंद्रियाणां विषयेभ्यः प्रत्याहारं परमां गतिं ज्ञानस्य
परमसाधनं आहुः ॥ १० ॥

अर्थ—इंद्रिये आवरून धारणादिरूप जे ध्यान ते ज्ञानाचे साधन
आहे असे सांगण्यास्तव यम असे बोलतो की, डोळे इत्यादिक पांच
इंद्रिये मनाशी सहवर्तमान ज्या वेळीं विषयभोग न स्वीकारितां राह-
तात, आणि बुद्धिही विषयाकडे जात नाही, असे होणे हे ज्ञानप्रा-
प्तीचे उत्कृष्ट साधन आहे असे ह्मणतात ॥ १० ॥

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणात् । अप्रमत्तस्त-
दाभवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥ ११ ॥

टीका—ननु कथं प्रत्याहारस्य परमसाधनताध्यानसमाधिलक्षण-
योगस्यैव तथात्वादित्यत आह ॥ तां योगमिति ॥ तां स्थिरां
इंद्रियधारणां इंद्रियाणां विषयेभ्यो व्यावर्त्तनेन भगवद्विषयेऽचंचलां
धारणामेव ध्यानसमाधिलक्षणं योगं इति प्राज्ञाः मन्यन्ते । तदा अ-
प्रमत्तः भवति भगवद्ज्ञान्येव भवतीत्यर्थः । प्रभवाप्ययौ जगत
उत्पत्तिविनाशौ भगवत्सकाशात् भवत इत्येतत् योगः हि ध्यानरूपभ-
गवद्योगविषयः ॥ ११ ॥

अर्थ—कोणी अशी शंका घेईल की, ध्यानपूर्वक समाधि लावणे
ही साधने उत्कृष्ट असतां प्रत्याहार ह्मणजे इंद्रिये आवरून धरणे

ह्यास उत्कृष्ट साधन असें कसें ह्मटलें? तर यम असें सांगतो कीं, इंद्रिये विषयाकडून काढून भगवंताकडे स्थिरपणानें लक्ष लावणें ह्याला समाधियोग असें ज्ञानी ह्मणतात. त्या वेळीं मनुष्य सावध होतो ह्मणजे भगवंताचा ज्ञानी होतो. भगवंताच्या ध्यानरूपयोगाचा विषय ह्मटला तर भगवंतापामून उत्पत्ति व नाश होतात, हाच आहे ॥ ११ ॥

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा । अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥

टीका—न चक्षुषा पश्यतीत्युपलक्षणत्वेनोक्तं विशदयति ॥ नैव वाचेति ॥ पुरुषनामा भगवान् वाचा प्राप्तुं ज्ञातुं शक्यः न एव । मनसा न । च चक्षुषा न ॥ केन तर्हि ज्ञेय इत्युक्तौ हृदेत्यादिना श्रवणादिकं परमसाधनमुक्तं तस्य गुरुप्रदानरूपेति कर्त्तव्यतां व्यतिरेकमुखेनाह ॥ अस्तीति ॥ अपराधीनतया सर्वोत्तमत्वेनाप्राकृतपुरुषनामा भगवान् अस्ति इति ब्रुवतः उपदिशतः गुरोः अन्यत्र तथोपदेष्टृगुरुं विना तत् भगवतो रूपं कथं उपलभ्यते । न कथमपि गुरुणा प्रीतिपूर्वकोपदेशकृतश्रवणमननादिस्वप्रयत्नेन गुरुप्रदानसहितेनोपलभ्यते भगवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

अर्थ—[डोळ्यानें पाहात नाहीं असें थोडक्यांत सांगितलें तेंच वाढवून सांगतो.] पुरुषनामक भगवान वाणीनें प्राप्त होणें शक्य नाहीं, मनानें नाहीं, आणि डोळ्यानें नाहीं. पूर्वी सांगितलें कीं, श्रवणमनन इत्यादि साधनेकरून परमेश्वराचें ज्ञान होतें. त्यास हें साधन गुरूशिवाय दुसऱ्याकडून मिळावयाचें नाहीं असें सांगण्यास्तव यम असें बोलतो कीं, स्वतंत्र, सर्वोत्तम व अप्राकृत असा परमेश्वर आहे, असें सांगणाऱ्या गुरूशिवाय दुसरीकडे परमेश्वराचें रूप

कसें प्राप्त होईल ? कसेंही प्राप्त होणार नाही. तात्पर्य, गुरूनें प्रीतिपूर्वक उपदेश केल्यावर श्रवणमनन इत्यादि करण्याला आपण मेहनत घेतल्यानें भगवान् प्राप्त होतो ॥ १२ ॥

अस्तीत्येवोपलब्धव्य स्तत्त्वभावेन चोभयोः । अस्तीत्येवोपल-
ब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ १३ ॥

टीका—सेतिकर्तव्यताकश्रवणादिस्वप्रयत्नमात्रादेव नोपलभ्यते किं तु तज्जन्यभगवत्प्रसादेनेतिभावेन तद्धेतुक्तिपूर्वकमाह ॥ अस्तीत्ये-
वेति ॥ उभयोः प्रकृतिपुरुषयोः तत्त्वभावेन तत्त्वं प्रामाणिकत्वं प्र-
कृतिपुरुषभावं भावयति संपादयतीतितत्त्वभावो भगवान् तेन तत्प्रसादे-
नेति यावत् अस्ति सर्वस्मादधिकतयाऽस्ति इति एव उपलब्धव्यः
ज्ञातव्यः पुरुषः। च अस्ति इति एव सर्वाधिकतया स्थितत्वादस्तीति
नामाभगवान् इति उपलब्धस्य^१ एवं उपलंभमानस्य तत्त्वभावः
भगवान् प्रसीदति प्रसादवान् भवति ॥ १३ ॥

अर्थ—गुरूकडून उपदेश घेऊन श्रवणमनन इत्यादिक आपल्या
मेहनतीनेच केवळ परमेश्वर प्राप्त होतो असें नाही; तर त्यापामून भ-
गवंत प्रसन्न झाला ह्मणजे तो प्राप्त होतो असें सांगण्यास्तव यम असें
सांगतो कीं, परमेश्वर आहे ही गोष्ट लक्ष्मीनारायणाच्या प्रसादानेच
जाणावयाची आहे, आणि सर्वांहून अधिक असल्यामुळे अस्ति ह्या
नांवाचा परमेश्वर आहे असें जाणणाऱ्याला भगवान् प्रसाद देणारा
होतो ॥ १३ ॥

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ म-
र्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥

टीका—तादृशप्रसादसाध्यं फलमाह ॥ यदेति ॥ यदा परमप्र-
सादे सति पश्चात् ये अस्य हृदि स्थिताः अंतःकरणगताः सर्वे कामाः

प्रमुच्यन्ते । अत्र श्वेतद्वीपादिस्थानविशेषे ब्रह्म समश्नुते प्राप्नोति तस्मात् अथ अनंतरं मर्त्यः अमृतः मुक्तः भवति ॥ १५ ॥

अर्थ—[तशा प्रसादाने मिळणारे फल सांगतो.] उत्कृष्ट प्रसादाद ज्ञाल्यावर त्याच्या अंतःकरणांत ज्या इच्छा असतील त्या जेव्हां नाहींशा होतात, त्यानंतर मरणारा मनुष्य अमर होतो; कारण, श्वेतद्वीप इत्यादि ठिकाणी त्याला ब्रह्माची प्राप्ति होते ॥ १४ ॥

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः । अथमर्त्यो मृतो भवत्येतावदनुशासनम् ॥ १५ ॥

टीका—हृदयगतसर्वकामत्यागः कदेत्येतत्कारणाविद्याहंकारकर्मणां हृदयग्रंथिनां यदात्यागस्तदेत्याह ॥ यदेति ॥ इह मानुषदेहे हृदयस्य सर्वे ग्रंथयः हृदयस्थाः अविद्यादिग्रंथयः यदा प्रभिद्यन्ते अथ तदा सर्वकामप्रहाणेन मर्त्यः अमृतः मुक्तः भवति । एतावत् अनुशासनं निष्कामकर्मश्रवणमननध्यानकर्त्तव्यतोक्तिपरं शास्त्रं ॥ १५ ॥

अर्थ—इच्छा उत्पन्न होण्याला कारणभूत असे अज्ञान अहंकार कर्मे ह्यांची अंतःकरणाचे ठायी बनलेली गांठ जेव्हां तुटते तेव्हां सर्व इच्छा नाहींशा होतात असे सांगण्यास्तव यम असे ह्मणतो कीं, मनुष्याचा देह असतां त्याच्या अंतःकरणांत असलेल्या अज्ञानादि सर्व गांठी जेव्हां तुटतात, तेव्हां सर्व इच्छा नाहींशा झाल्याने मनुष्य मुक्त होतो- फलप्राप्त होण्याची इच्छा न धरितां कर्म, श्रवण, मनन, व ध्यान करण्याविषयीं इतकेंच शास्त्र आहे ॥ १५ ॥

शतश्लैका च हृदयस्य नाड्यस्तासाम्मूर्द्धानमाभिनिःसृतैका । तयोर्द्ध मापन्नमृतत्वमेति विष्वङ्मुन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥

टीका—एवं मोक्षहेतुं ब्रह्मविद्यामुक्त्वा ज्ञानिनश्चरमदेहान्निष्क्रमणेऽवश्यं पूर्वं ध्येयमार्गमाह ॥ शतमिति ॥ हृदयस्य हृदयसंबन्धिन्यः

नाड्यः शतं च एका च । च तासां एका नाडी मूर्धानं अभि प्रति
 निसृता तावत्पर्यंतं गता तथा शतोत्तरया सुषुम्नाख्यया ऊर्ध्वं
 आपन् गच्छन् अमृतत्वं एति । विष्वक् नानाविधगतयः अन्याः
 शतंनाड्यः उत्क्रमणे लोकांतरगमनार्थं भवंति^१ । सुषुम्नामार्गो ज्ञानिना
 ध्येय इति भावः ॥ १६ ॥

अर्थ—[मोक्षाला कारण अशी ही ब्रह्मविद्या सांगून ज्ञानी मनु-
 प्यांनी आपला शेवटला देह सोडण्यासाठी अगोदर कोणत्या मार्गाचें
 अवश्य ध्यान केलें पाहिजे तो मार्ग सांगतो.] हृदयसंबंधी एकशेंएक
 नाड्या आहेत. त्यांपैकी एक नाडी मस्तकापर्यंत गेलेली आहे.
 तिचें नांव सुषुम्ना नाडी. त्या नाडीनें वर गेलें असतां जन्ममरण
 पासून मुक्त होतो. हिजाशिवाय दुसऱ्या नाड्यांनीं गमन केलें अ-
 सतां अन्य लोकांप्रत जातो. ह्मणून ज्ञान्यांनीं सुषुम्ना मार्गाचें
 ध्यान करावें ॥ १६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
 तं स्वाच्छरिरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषिकां धैर्येण । तं विद्याच्छु-
 क्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ १७ ॥

टीका—अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्तीत्यादिनोक्तं भेदज्ञानमेव मुक्ति-
 हेतुरित्युपसंहरति ॥ अंगुष्ठमात्र इति ॥ अंगुष्ठमात्रः अंगुष्ठपरिमाणः
 पुरुषः पूर्णत्वहेतुना पुरुषनामाविष्णुः अंतरात्मा अंतस्स्थितो भगवान्
 जनानां मानुषादिचेतनानां हृदये सदा सन्निविष्टः सम्यक् सुखेनैव
 स्थितः । स्वात् स्वकीयात् जीवरूपात् शरिरात् तं जावो हरिवश-
 त्वात् हरिणाधिष्ठितत्वाद्धरेः शरीरं धैर्येण धीरभावेन सूक्ष्मदृष्ट्येति
 यावत् प्रवृहेत् विवेचयेत् भेदेन जानीयात् । कथं मुंजात् मौजिधारणार्थं

क्रियमाणरज्जुसाधनतृणविशेषः मुंजः तेषां पुंजमध्यात् इषिकां इषि-
कार्ख्यविजातीयतृणविशेषं इव तं शुक्रं शोकरहितं अमृतं मोक्षहेतुं
विद्यात् जानीयात् द्विर्वचनं तात्पर्यज्ञापनार्थं इति वेदनप्रकारः ॥ १७ ॥

अर्थ—ईश्वर जीवाहून भिन्न आहे असा भेद जाणणे हेंच मु-
क्तीला कारण आहे ही गोष्ट संपविण्याकरितां यम असें ह्मणतो कीं,
अंगळ्यायेवढा असलेला व पूर्णपणा असल्यामुळे पुरुषनांवाचा असा
अंतर्यामी असलेला भगवान् लोकांच्या तद्दयामध्ये नेहमी उत्तम
सुखानें असतो. आपल्या जीवरूप शरीराहून (जीव हरीच्या
स्वाधीन असून हरी तेथें राहात असल्यामुळे) हरी भिन्न आहे असें
सूक्ष्म विचार करून जाणावें. मुंजीच्या वेळीं कमरेला बांधण्याला
ज्या गवताची दोरी करितात त्यापासून इषिका जातीचे गवत नि-
राळें आहे ह्मणून जसें ओळखतात, तसा त्या शोकरहित व मोक्ष
मिळण्याला कारण अशा परमेश्वराला जाणावा ॥ १७ ॥

मृत्युप्रोक्तान्नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिञ्च कृ-
त्स्नम् । ब्रम्हप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येवं योविदध्यात्म-
मेव ॥ १८ ॥

टीका—एवं मृत्युप्रोक्तां ब्रह्मविद्यां प्राप्य नचिकेतसः किमभूदि-
त्यतो वेदपुरुषो वक्ति ॥ मृत्युप्रोक्तामिति ॥ एतां मृत्युप्रोक्तां विद्यां
ब्रम्हविद्यां च कृत्स्नं योगविधिं प्रत्याहारादिभगवद्ज्ञानोपायविधिं
लब्ध्वा अनुष्ठाय विरजः निष्पापः सन् ब्रम्हप्राप्तः विमृत्युः अपगतमृत्युः
अमृतः अभूत् । अन्यः अपि यः एवं अध्यात्मं वित् जानन् सोऽपि
एवं एवमेव भवति ॥ १८ ॥

अर्थ—[अशा प्रकारें यमानें सांगितलेली ब्रह्मविद्या जाणून नचि-
केतसाला काय प्राप्त झालें हें वेदपुरुष सांगतो.] ही यमानें सांगितलेली

ब्रह्मविद्या आणि भगवंताचे ज्ञान होण्याचे उपाय इंद्रियनिग्रहादिक योगाभ्यासाचे सर्व प्रकार प्राप्त करून घेऊन पापरहित होत्साता ब्रह्माप्रत प्राप्त झालेला तो नचिकेतस जन्ममरणापासून मुक्त झाला. दुसरा कोणीही अधिकारी ही ब्रह्मविद्या जाणील तोही असाच होईल ॥ १८ ॥

सहनाववतु सह ना भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै तेजस्वि नावधीतमस्तु माविद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ हरिः ॐ ॥ १९ ॥ इति कठोपनिषदि द्वितीयाध्याये षष्ठी वल्ली समाप्ता ॥ ६ ॥

टीका—नौ गुरुशिष्यौ सह एकदैव अवतु^१ प्रविशतु आवयोः सन्निधीयतामित्यर्थः^२ । नौ गुरुशिष्यौ सह एव साकमेव भुनक्तु^३ अन्नादिदानेन पाठयतु^४ । व्याख्यानविषये वीर्यं सामर्थ्यं सह करवावहै साकं आचराव । तेजस्विनौ वर्चस्विनौ अवां भवाव । अधीतं अध्ययनं अस्तु फलप्रदमस्तु । यद्वा नौ अत्राभ्यां अधीतं अध्ययनं तेजस्वि अस्तु । मा विद्विषावहै विद्याग्रहणनिमित्तं शिष्यस्य गुरोर्वा प्रमादकृतापराधात्प्राप्तं विद्वेषं नैव करवाव । ॐ ॐ पदवाच्येन परमात्मना शान्तिः अस्तु शान्तिः अस्तु शान्तिः अस्तु^५ ॥ १९ ॥

अर्थ—आह्मां गुरुशिष्यांसन्निध (परमात्मा) एकाच वेळीं येवो; आह्मां गुरुशिष्यांना (परमात्मा) एकाच वेळीं अन्नादिक

१ अवरक्षणगतिकांतिप्रवेश इत्यादि धातुपाठः

२ अथवासः मित्रादिः नौ गुरुशिष्यौ विद्वान् परिहृत्य अवतु रक्षतु हेति मित्रादेः रक्षणे सामर्थ्यमस्तीति प्रसिद्धामिति दर्शयति

३ भुज्जपालनाभ्यवहारयोः

४ व्याख्यानेन जनितमौक्तानंदं भोजयत्वाति वा

५ दिव्यांतरिक्षभौमानिष्ठानिगासाय शान्तिरित्यस्य त्रिरुक्तिः । यद्वा आध्यात्मिकीधर्मैतिकीधैदिविकानिधनिरासाय त्रिरुक्तिः

देऊन रक्षण करो; ब्रह्मविद्येच्या व्याख्यानाविषयी आह्मी उभयतां बरोबरच बळ लावूं, आह्मी उभयतां वर्चस्वी होऊं६; आह्मां उभयतांचें अध्ययन फल देणारें होवो६; ब्रह्मविद्या शिकण्याच्या संबधानें शिष्याकडून अथवा गुरूकडून बेसावधपणानें धडणाऱ्या अपराधांपासून जो द्वेष उत्पन्न होतो तो आह्मी उभयतां न करो. ॐ ह्या प्रणवानें सांगितलेल्या परमात्म्याकडून शांति असो, शांति असो, शांति असो७. ॥ १९ ॥ यें सहावीवल्ली संपली.

६ किंवा आह्मी केलेलें अध्ययन तेजस्वि असो.

७ शांति असो असें तीनदां म्हणण्याचें कारण स्वर्ग, आकाश व भूमि ह्या तिन्ही संबंधीं किंवा आध्यात्मिक आधिभौतिक आणि आधिदैविक ह्या तिन्ही संबंधीं भरिष्ठें नाहींशीं व्हावीत.
